

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Český egyptologický ústav

Bakalářská práce

Mgr. Lenka Koráb

Pyramidový komplex panovníka Džosera – jeho místo v čase a prostoru

The pyramid complex of king Djoser – its placement in time and space

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucímu své bakalářské práce Prof. Miroslavu Bártovi, Dr., a to za mnohé cenné rady, inspiraci a možnost účastnit se terénních archeologických výzkumů v Abúsíru. Taktéž bych ráda vyjádřila poděkování ostatním členům Českého egyptologického ústavu za pomoc během studia a své nejbližší rodině za velkou podporu a trpělivost.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 10. srpna 2020

Lenka Koráb

Klíčová slova

archeologie, stupňovitá pyramida, Džoser, Necerichet, pyramidový komplex, Stará říše, Egypt

Keywords

Archaeology, Step Pyramid, Djoser, Netjerikhet, Pyramid Complex, Old Kingdom, Egypt

Abstrakt

Pyramidový komplex panovníka 3. dynastie Džosera (Necericheta) je v kontextu staroegyptské archeologie považován za zcela zásadní a unikátní soubor staveb. Cílem bakalářské práce je představit ucelený pohled na archeologickou situaci a architektonickou podobu samotného pyramidového komplexu a jeho jednotlivých částí (stupňovitá pyramida, Jižní hrobka, Jižní dvůr, komplex svátku *sed*, Jižní dům, Severní dům, zádušní chrám, serdáb, ohradní zeď atd.). Důraz je kladen taktéž na historicko-náboženskou situaci, jež panovala v Egyptě během vlády 3. dynastie.

Abstract

The pyramid complex of Djoser (Netjerikhet) who was a ruler of the 3rd Dynasty is considered to be a fundamental and unique set of buildings in the context of ancient Egyptian archaeology. The aim of the bachelor thesis is to present a comprehensive view of the archaeological form of the pyramid complex itself and its individual parts (Step pyramid, South tomb, South court, *Heb-sed* court, house of the south, house of the north, mortuary temple, serdab, enclosure wall etc.). Emphasis will also be put on the historical-religious situation that dwelled in Egypt during the 3rd Dynasty.

Obsah

1 ÚVOD	7
2 EXKURZ DO OBDOBÍ 3. DYNASTIE.....	10
2.1. PANOVNÍK CHASECHEMUEJ A KONEC RANĚ DYNASTICKÉ DOBY.....	10
2.2. POČÁTEK STARÉ ŘÍŠE A VLÁDA PANOVNÍKA DŽOSERA	12
2.3. SECHEMCHET, CHABA, NEBKA A HUNEJ.....	15
3 TOPOGRAFIE LOKALITY – CENTRÁLNÍ SAKKÁRA.....	19
4 DĚJINY VÝZKUMU DŽOSEROVA PYRAMIDOVÉHO KOMPLEXU	21
5 PYRAMIDOVÝ KOMPLEX PANOVNÍKA DŽOSERA.....	23
5.1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY.....	23
5.2 VELKÝ PŘÍKOP A OHRADNÍ ZEĎ	24
5.3 VSTUPNÍ KOLONÁDA	25
5.4 PYRAMIDA	26
5.5 JIŽNÍ DVŮR.....	29
5.6 JIŽNÍ HROBKA.....	30
5.7 CHRÁM T	31
5.8 KOMPLEX SVÁTKU <i>SED</i>	32
5.9 JIŽNÍ DŮM	34
5.10 SEVERNÍ DŮM	35
5.11 ZÁDUŠNÍ CHRÁM	35
5.12 SERDÁB	36
5.13 SEVERNÍ ČÁST KOMPLEXU.....	36
5.14 ZÁPADNÍ MASIVY.....	37
5.15 SHRUTÍ PROBLEMATIKY	38
6 IMHOTEP – TEN, JENŽ PŘICHÁZÍ V MÍRU.....	41
7 ZÁVĚR	45
SEZNAM LITERATURY.....	50
SEZNAM VYOBRAZENÍ	57
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA.....	60

1 ÚVOD

Období Staré říše, často nazývané jako „doba stavitelů pyramid“, je plným právem řazeno k vrcholným obdobím existence starověkého Egypta. Jeden z nejvýznamnějších panovníků Staré říše Džoser, ve své době nazývaný Horovým jménem Necerichet,¹ je v současnosti považován za zakladatele 3. dynastie. Po nestabilním období konce Raně dynastické doby přišlo s jeho postavou upevnění politické moci, výrazný ekonomický a technologický rozvoj. Díky nastalé příznivé situaci tak mohl vzniknout první monumentální soubor kamenné architektury, který je nejen v rámci egyptské archeologie považován za zcela unikátní a v mnoha směrech přelomový – Džoserův pohřební pyramidový komplex.

Džoser zvolil za místo své posmrtné rezidence oblast centrální Sakkáry, neboť zde, v těsné blízkosti jeho pohřebního areálu, ležely podzemní galerie Džoserových předchůdců, panovníků 2. dynastie.² Architektem pyramidového komplexu byl Imhotep, pravděpodobně Džoserův syn a vysoký hodnostář oplývající mnoha významnými tituly.

Panovníkovu komplexu dominovala první známá stupňovitá pyramida, která však před svým dokončením prošla několika stavebními fázemi, kdy měla původně podobu mastaby. Proč došlo ke změně dispozice stavby na stupňovitou pyramidu, je otázka řady odborných diskuzí, nejrozšířenější teorie jsou interpretovány v rámci této bakalářské práce. Prostorově bohatá je taktéž substruktura pyramidy skládající se ze sestupné chodby, šachty do žulové pohřební komory, manévrovací komory a z množství podzemních galerií, hřebenovitě uspořádaných, jejichž části byly zdobeny vápencovými reliéfy s vyobrazením panovníka a modrozelenými fajánsovými kachlíky (tzv. „modré komory“).

Džoserův pyramidový komplex, ohrazen vysokou zdí s nikováním a obehnan hlubokým příkopem, zahrnoval kromě stupňovité pyramidy i množství dalších staveb různorodého významu: vstupní kolonádu s vázanými sloupy v jihovýchodní části komplexu, areál svátku *sed*, chrám „T“, Jižní dům a Severní dům, Jižní dvůr, Jižní hrobku, zádušní chrám v severní části areálu, jenž těsně přiléhá ke stupňovité pyramidě, serdáb s vápencovou

¹ Jméno Džoser je v rámci egyptské historie doloženo od Střední říše (VERNER 2008, 82). V této práci bude kvůli jednotné terminologii používáno jméno Džoser, což znamená v překladu „zbožný“ či „svatý“ (SHAW 2000, 107), Necerichet pak překládáme jako „božského těla“ (BÁRTA 2000, 115).

² BAUD 2007, 213–214. Tato teorie je jedna z možných, pro výstavbu monumentálního komplexu byla důležitá také blízkost správního centra *Inebu-hedž* a jeho význam v ekonomické a hospodářské rovině, stejně tak i přírodní podmínky, které poskytovaly vhodné podloží a dostatek kvalitního stavebního materiálu (BÁRTA 2005). Otevřená zůstává také otázka, proč Džoserovi předchůdci Chasechemuej a Peribsen postavili své hrobky v Abydu (LAUER 1962, 53–59). V opozici k této hypotéze je pak např. R. Stadelmann, který předpokládá, že Chasechemuejův abydský hrob byl kenotaf a hrobka ležela v Sakkáře, v těsné blízkosti Džoserova pohřebního pyramidového komplexu (STADELMANN 1996, 791–792).

sochou panovníka a tzv. dvůr serdábu či Západní masivy. Otázka funkce většiny výše zmíněných staveb je dosud nejistá. Jednotlivé interpretace a jejich autoři jsou zmíněni v tematických podkapitolách zabývajících se příslušnou částí Džoserova pohřebního pyramidového komplexu.

Jak bylo naznačeno, přelomovost a genialita Džoserova pohřebního areálu spočívá nejen v jeho variabilitě a komplexnosti, ale především v trvanlivém materiálu, který byl na stavbu použit – kvalitním vápenci. Zásadní jsou taktéž jednotlivé architektonické prvky, jejichž autoři se inspirovali v raně dynastických stavebních konstrukcích z lehkých stavebních materiálů, jako byl např. rákos, dřevo či rohože.

Hlavním cílem této bakalářské práce je představit v jednotlivých kapitolách ucelený pohled na archeologickou situaci a architektonickou podobu pyramidového komplexu, jeho jednotlivých částí a zásadních artefaktů, které zde byly objeveny. První téma, kterým se budu zabývat, je historické a kulturní pozadí období vlády 3. dynastie, s důrazem na postavu panovníka Džosera. Zmíněny budou pohřební komplexy jeho přímého předchůdce Chasechemueje i doložených následovníků Sechemcheta, Chaby, Nebky a Huneje.³

V následující kapitole přiblížím topografii centrální Sakkáry – místa, kde byl Džoserův pohřební pyramidový komplex postaven.⁴ Čtvrtá kapitola shrne dosavadní stav bádání v Džoserově areálu a představí hlavní postavy spjaté s jeho výzkumem. Z hlediska získaných poznatků bylo stěžejní především 20. století, v rámci kterého je třeba zmínit primárně archeology britského původu – Cecila Mallaby Firtha a Jamese Quibella, k nimž se později připojil francouzský archeolog a architekt Jean-Philippe Lauer, jenž oblasti Sakkáry zasvětil celý svůj život.⁵

Stěžejní část této bakalářské práce je obsažena v páté kapitole, kde se zaměřuji na samotnou podobu Džoserova pohřebního pyramidového komplexu, předpokládanou funkci jeho jednotlivých částí a konkrétní archeologické nálezy. Tato kapitola je členěna do patnácti podkapitol zahrnujících následující témata: úvod do problematiky, velký příkop a ohradní zeď, vstupní kolonáda, pyramida, Jižní dvůr, Jižní hrobka, chrám T, komplex svátku *sed*, Jižní dům, Severní dům, zádušní chrám, severní část komplexu, západní masivy a serdáb.⁶ Poslední

³ Více ke konci 2. dynastie a k 3. dynastii ve 2. kapitole: EXKURZ DO OBDOBÍ 3. DYNASTIE.

⁴ Viz 3. kapitola: TOPOGRAFIE LOKALITY – CENTRÁLNÍ SAKKÁRA.

⁵ Více k bádání 4. kapitola: DĚJINY VÝZKUMU DŽOSEROVA KOMPLEXU. Zásadní publikace FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935a, FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935b, LAUER 1936, LAUER 1962, LAUER 1972, STADELMANN 1997, VERNER 2008 atd. viz SEZNAM LITERATURY.

⁶ Jednotlivá témata podkapitol 5. kapitoly zabývající se Džoserovým pyramidovým komplexem jsou řazena tematicky dle VERNER 2008, 83–106.

podkapitola obsahuje shrnutí problematiky a hlavní teorie spjaté s interpretací Džoserova pyramidového komplexu.⁷

V šesté kapitole se zabývám geniální osobností Imhotepa – Džoserova pravděpodobného syna a prvního architekta, jenž se nebál převést do té doby běžné architektonické prvky z lehkých přírodních materiálů do kamene.⁸

Na závěr této práce budou získané poznatky přehledně shrnuty dle struktury jednotlivých kapitol. Taktéž se pokusím nastínit odkaz panovníka Džosera a význam jeho pohřebního pyramidového komplexu pro následné epochy egyptských dějin.⁹

Pokud není uvedeno jinak, vychází veškeré zde zmíněné datace týkající se egyptských dějin z *Ancient Egyptian Chronology*.¹⁰ U názvů lokalit a jmen egyptských panovníků je použita jejich počeštěná forma, výrazy transliterované z egyptského jazyka jsou pro přehlednost označeny kurzívou a následně vysvětleny v poznámkách pod čarou. Publikace uvedené přímo v textu této práce jsou taktéž označeny kurzívou. U důležitých historických center jsou v poznámkách pod čarou doplněny odkazy na odbornou literaturu, která se problematikou zabývá. Na konci této bakalářské práce je připojen v následujícím pořadí seznam literatury, seznam vyobrazení a obrazová příloha.

⁷ Viz 5. kapitola: PYRAMIDOVÝ KOMPLEX PANOVNÍKA DŽOSERA.

⁸ Viz 6. kapitola: IMHOTEP.

⁹ Viz ZÁVĚR.

¹⁰ HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006.

2 EXKURZ DO OBDOBÍ 3. DYNASTIE

2.1. PANOVNÍK CHASECHEMUEJ A KONEC RANĚ DYNASTICKÉ DOBY

Abychom pochopili, odkud vzešly jednotlivé teze realizované nejen v oblasti architektury během 3. dynastie, je třeba zde shrnout konec Raně dynastického/Archaického období (2900–2545 př. n. l.)¹¹ a hlavní aspekty vlády posledního panovníka této epochy Chasechemueje, stejně tak archeologická fakta spjatá s jeho pohřebním komplexem.¹²

Během Chasechemuejova panování došlo k drobné transformaci jeho jména, z čehož je dobře odvoditelná i změna politické situace, neboť v této době došlo k opětovnému sjednocení Egypta.¹³ Většina badatelů se přiklání k názoru, že před sjednocením země byla Chasechemuejova oblast zájmu zaměřena na oblast Hierakonpole v jižním Egyptě, mezitímco panovník Peribsen ovládal egyptský sever.¹⁴

Za Chasechemuejovy vlády došlo k upevnění způsobů, jakými byla země spravována – ač stál v čele státu jediný panovník, byla část jeho výkonné moci přenesena do rukou nejvyšších hodnostářů. Stejně tak zvyšující se potřeba výběru daní a redistribuci prostředků podpořila rozvoj administrativy a s tím spjaté potřeby vzestupu písemnictví. Nezanedbatelným faktorem úspěchu konce Raně dynastické doby byl rozvoj řemesel, zemědělství (především závlahové systémy) a technologické úrovně celkově.¹⁵

Chasechemuej byl na rozdíl od ostatních vládců 2. dynastie (kromě Peribseny),¹⁶ kteří si zvolili jako místo posledního odpočinku centrální Sakkáru,¹⁷ pohřben v Abydu¹⁸ na lokalitě

¹¹ HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006.

¹² O'CONNOR 2009, 155–157.

¹³ Chasechemuej se na počátku své vlády jmenoval Chasechem (překládáme jako: „Mocnost se zjevuje v záři“). To, že došlo ke konci 2. dynastie k vyřešení mocenského konfliktu, se pak promítá do nového jména tohoto panovníka, který byl nalezen na otiscích pečeti, a jenž zní „Obě mocnosti se zjevují v záři“ (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 229).

¹⁴ V Hierakonpoli byla lokalizována tzv. Chasechemuejova pevnost. Na stejném místě došlo k objevu dvou panovníkových soch ze zelené břidlice, jež jsou uloženy ve sbírkách Egyptského muzea v Káhiře. Na podstavci jedné z těchto soch je zobrazena bojová scéna zachycující královo vítězství nad nepřáteli ze severního Egypta (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 229).

¹⁵ KREJČÍ 2011, 25.

¹⁶ LAUER 1962, 53–59.

¹⁷ Více viz 3. kapitola: TOPOGRAFIE LOKALITY – CENTRÁLNÍ SAKKÁRA.

¹⁸ Abydos – jedna z nejzásadnějších archeologických lokalit, osídlená již od konce pravěku. Místo pohřbů panovníků Egypta a významné kulturní centrum celoegyptského významu (BARD 1999, 102–127). Více k modernímu pojetí tématu např. O'CONNOR 2009. Původní literatura z výzkumů: É. C. Amélineau, *Les nouvelles fouilles d'Abydos*. Paris 1899; W. M. F. Petrie, *Abydos*. Part I. London 1902; W. M. F. Petrie, *Abydos*. Part II. London 1903; W. M. F. Petrie, *Abydos*. Part III. London 1904.

Umm el-Káb.¹⁹ Důvod, proč došlo k opětovnému přesunu královské nekropole, není dosud spolehlivě potvrzen.²⁰ Chasechemuejova hrobka, označovaná jako hrobka V (Obr. 1), jež svým vzhledem stojí na rozhraní mezi sakkárou královskou a tradiční abydoskou hrobkou,²¹ vznikla v několika stavebních fázích. Pohřební komora, zapuštěná více než 5 m pod úroveň terénu, byla obložena deskami z bílého vápence, které byly původně použity i na obklad stropu.²² Součástí hrobky bylo velké množství skladištních prostor, jež obsahovaly velmi bohatou pohřební výbavu.²³ Vstup do hrobky byl orientován na jih. Ač se do současnosti ze superstruktury stavby mnohé nedochovalo, předpokládá se, že měla podobu nízké mastaby nebo písčného náspu.²⁴

Nedílnou součástí Chasechemuejovy hrobky v Umm el-Kábu byla i tzv. Velká ohrada, „Talbezirk“ (Obr. 2), ležící přibližně 1,5 km od pohřebiště směrem k Nilu.²⁵ Předpokládá se, že funkce ohrady souvisela s konáním pohřebních obřadů a spolu s hrobkou představuje přímé předchůdce pyramidových komplexů Staré říše, tedy i Džoserova komplexu.²⁶ Chasechemuejova ohrada se rozkládá na ploše 1 hektaru, obvodní zdi jsou postaveny ze sušených cihel a ještě dnes dosahují výšky až 11 m.²⁷ Z vnější části byla zeď obílena a zdobena výklenky, jež imitovaly průčelí královského paláce. Během výzkumu americké

¹⁹ O'CONNOR 2009, 136–157. Umm el-Káb znamená v překladu „Matka střepů“. Název je dán velkým množstvím střepů z keramických nádob, které sem věřící nanosili v domnění, že se na této lokalitě vyskytoval hrob boha Usíra (O'CONNOR 2009, 120–135; VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 126).

²⁰ Otázkou také je, zda k přesunu opravdu došlo, neboť např. R. Stadelmann předpokládá, že se jednalo o panovníkův kenotaf a hrobka byla umístěna v Sakkáre (STADELMANN 1996, 791–792).

²¹ Pro abydoskou královskou hrobku 2. dynastie je typická superstruktura tvořená písčným rovem a obehnaná ohradní zdí. V průčelí hrobky stály dvě kamenné stély se jménem zemřelého panovníka. V Sakkáre byla tradice odlišná – superstruktura měla tvar mastaby, jejíž vnější stěny zdobily výklenky obarvené na bílo s pestrobarevnými vzory, které imitovaly rohože. Kamenné stély v průčelí zcela chybí. Pohřební komora a sklady s pohřební výbavou byly v obou typech hrobek umístěny v substruktuře stavby (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 24).

²² Během revizního výzkumu byly v zásepu nalezeny vápencové úlomky, které pravděpodobně pocházely z původního zastropení. Díky četnému použití vápencových desek při stavbě bývá Chasechemuejova hrobka označována za přelomovou ve vývoji královské architektury pohřebního charakteru (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 110).

²³ Pohřební výbava v období 2. dynastie obsahovala především keramické nádoby (nejčastěji importované vinné amfory), měděné a kamenné nádoby, měděné nástroje, dále šperky a další předměty spjaté s královským úřadem (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 110).

²⁴ MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 110. V současnosti převládá názor, že superstruktury abydoských hrobek 1. a částečně i 2. dynastie byly vysoké přibližně jeden metr nad úroveň terénu. K tomuto závěru se došlo po výzkumech Německého archeologického institutu v Umm el-Kábu (DREYER 1991, 93–104). Chasechemuejova hrobka byla svými rozměry monumentálnější, R. Stadelmann předpokládá, že se jednalo o panovníkův kenotaf (STADELMANN 1996, 791–792).

²⁵ Chasechemuejova ohrada se dnes v arabštině nazývá Šunet ez-Zebíb, v českém překladu „Hrozinková sýpka“ (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 104). V oblasti bylo nalezeno celkem 10 cihlových ohrad, které patřily panovníkům a panovnicím 1. a 2. dynastie – kromě Chasechemueje např. Hor Ahovi, Džerovi, Džetovi, Merneitě či Peribsenovi (O'CONNOR 1989, 51–86).

²⁶ BAUD 2007, 138. Více v podkapitole: 5.15: SHRnutí PROBLEMATIKY.

²⁷ Díky těmto rozměrům je Chasechemuejova velká ohrada nejmonumentálnější stavbou, která se dochovala z Raně dynastického období (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 105).

expedice²⁸ bylo podél východní zdi ohrady nalezeno celkem 14 dřevěných lodí. Ty měly panovníkovi sloužit v jeho posmrtném životě k cestování po jeho říši.²⁹

V souvislosti s velkými ohradami je třeba stručně zmínit ještě jednu stavbu, která na ně svou podobou (jedná se o ohradní zeď monumentálních rozměrů) navazuje, a to tzv. Gisr el-Mudír („Ředitelovu ohradu“), jenž se rozkládá jihozápadně od Džoserova pyramidového komplexu v Sakkáře. Geofyzikální průzkum pod vedením skotské expedice prokázal, že stavba byla ukončena již v počáteční fázi svého vzniku.³⁰ Je možné, že by se mohlo jednat o kamennou stavbu zvanou *Men-neceret* pocházející z Chasechemuejovy doby.³¹

2.2. POČÁTEK STARÉ ŘÍŠE A VLÁDA PANOVNÍKA DŽOSERA

Období vlády panovníků 3. dynastie, o nichž primárně pojednává tato kapitola, spadá do úplného počátku jednoho z nejvýznamnějších období staroegyptských dějin – Staré říše.³² V časovém horizontu se pohybujeme přibližně mezi lety 2592–2118 př. n. l.³³ Během Staré říše došlo k upevnění tradic, jejichž základ byl položen již v Raně dynastické/Archaické době.³⁴ Jedná se o období nesmírného rozmachu nejen v rámci stále více prosperujícího hospodářství, ale i rozvíjející se kultury, technologií a zesilující politické moci elit. Do pětisetleté staroříšské historie se postupně promítla vláda všech panovníků 3. až 8. dynastie.³⁵

Do 3. dynastie, kterou je možné vymezit lety 2592–2544 př. n. l, spadají panovníci Džoser³⁶, Sechemchet, Chaba, Nebka a Hunej.³⁷ Dynastický přechod mezi 2. a 3. dynastií není zcela jasný, v současnosti však převládá názor, že stěžejní role spočívala v postavě

²⁸ *Abydos Early Dynastic Project*, Pennnsylvania-Yale-Institut of Fine Arts, New York University Expedition, <https://egyptology.yale.edu/> (vyhledáno 30.7.2020).

²⁹ O'CONNOR 2009, 162–167.

³⁰ MATHIESON – BETTLES – CLARKE – DUHIG – IKRAM – MAGUIRE – QUIE – TAVARES 1997.

³¹ Zmínka o *Men-neceret* se objevuje na Palermské desce. Nic podrobnějšího o této stavbě bohužel není známo (WILKINSON 2000, 132).

³² Označení Stará říše pochází až z moderního dějepisectví 19. století, sami Egypťané tento výraz nepoužívali, ani neznali (SHAW 2000, 105).

³³ HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006.

³⁴ Tento trend můžeme vysledovat v oblasti umělecké tradice a architektury, ale i v náboženské sféře (SHAW 2000, 103).

³⁵ HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006.

³⁶ Jméno Džoser znamená v překladu „zbožný“ či „svatý“, Džoserovo tzv. Horovo jméno, dochované na předmětech z jeho doby, bylo Necerichet, což překládáme jako „božského těla“ (BÁRTA 2000, 115).

³⁷ HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006.

královny Nimaathap. Ta byla pravděpodobně vedlejší manželkou posledního panovníka 2. dynastie Chasechemueje a matkou prvního panovníka 3. dynastie Džosera.³⁸

Džoser je právem řazen k nejznámějším panovníkům Egypta, jehož důležitost byla potvrzena mnohokrát již ve starověku.³⁹ Dobře doložitelným příkladem je tzv. Hladová stéla z ostrůvku Sáhel poblíž moderního jihoegyptského města Asuán, která vznikla až za vlády Ptolemaia V. Epifana, avšak byla cíleně antedatována do Džoserovy doby.⁴⁰

V souvislosti s epigrafickými prameny spjatými s Džoserem je třeba zmínit skalní nápis z Wádí Maghára na Sinaji,⁴¹ který popisuje vítězství tohoto panovníka nad beduínskými kmeny. Charakter nápisu můžeme považovat spíše za apotropaický než čistě historické povahy.⁴² Ve zdejších skalách se vyskytuje vícero nápisů obdobného typu, především pak z pozdější doby.⁴³

Ač je s Džoserem spojován v rámci architektury především jeho přelomový pohřební pyramidový komplex v centrální Sakkáře,⁴⁴ nejednalo se o jediný kamenný monument z počátku existence 3. dynastie. Ze stejného časového úseku pochází například i chrám v Gebelenu⁴⁵ a první doložená kamenná svatyně v Heliopoli.⁴⁶

³⁸ Tuto teorii potvrzuje doložená titulatura královny Nimaathap. Za vlády Chasechemueje je označována jako „matka králových dětí“, za Džosera jako „matka krále Horního a Dolního Egypta“ (SHAW 2000, 105). Dalším důkazem, že Džoser byl Chasechemuejův syn, je nálezy pečeti s jeho jménem v Chasechemuejově hrobce v Umm el-Kábu. Džoser tedy pravděpodobně dokončoval otcovu hrobku, jak bylo ve vztahu otec – syn v té době běžné, a dohlédl na obřady související s pohřbem (KREJČÍ 2011, 25).

³⁹ Například na Turínském královském papyru je jeho jméno vyznačeno červeným inkoustem oproti běžnému černému inkoustu. Červený inkoust signalizoval v tomto kontextu počátek nové epochy, či významnou osobnost/událost (SHAW 2000, 106).

⁴⁰ BAUD 2007, 79. Na stéle je zmíněno sedm dlouhých let nízkých záplav a následného hladomoru, který byl zažehnán až přímlovou u boha Chnuma. K tomuto úskoku se uchýlili Chnumovi kněží, kteří chtěli antedatováním do Džoserovy doby zvýšit vážnost a starobylost svého kultu (VERNER 2008, 82). Na stéle je zmiňována i postava Imhotepa, který zde v roli váženého mudrce poradí panovníku Džoserovi, jak neblahou situaci vyřešit (BÁRTA 2003, 11.). Více k problematice Hladové stély: P. Barguet, *La stèle de la Famine, a Séhel*. Cairo 1953.

⁴¹ DRIOTON – LAUER 1939, 5. Wádí Maghára leží 150 km jihovýchodně od města Suez na Sinajském poloostrově. Již od doby Staré říše sem mířily královské expedice do dolů na tyrkys a měď. Ve Střední říši začala být pro těžbu využívána i sousední lokalita Serábit el-Chádím. S oběma místy je spjat kult bohyně Hathory, patronky horníků, a boha Sopdua, vládce východních pouští (BAUD 2007, 260–269).

⁴² Nápis měl „magickou funkci“, jež měla za úkol odradit nomádské kmeny od napadení královských expedic do dolů na měď a tyrkys (VERNER 2008, 81).

⁴³ Více k tématu Sinajských nápisů: A. H. Gardiner – H. D. Peet, *The Inscriptions of Sinai. P. 1., Introduction and plates*. Oxford 1952; A. H. Gardiner – H. D. Peet J. Černý, *The Inscriptions of Sinai. P. 2., Translations and commentary*. London 1955.

⁴⁴ Viz 5. kapitola: PYRAMIDOVÝ KOMPLEX PANOVNÍKA DŽOSERA.

⁴⁵ Gebelén leží v jižním Egyptě, cca 30 km jižně od Luxoru. Za 3. dynastie zde byla vybudována svatyně bohyně Hathory. Kromě Hathor v Gebelenu uctívali také boha Sobka. S lokalitou je spojován významný objev tzv. Gebelénských papyrů, které objevili italští archeologové v roce 1935. Papyry pocházejí ze 4. dynastie a obsahují údaje administrativního rázu (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 200).

⁴⁶ Název Heliopolis pochází z řečtiny (překládáme jako Sluneční město), biblický název je On, egyptsky se město nazývalo *Iunu*. Toto označení vychází ze zdejšího prastarého kultu fetiše *iun* (měl tvar piliře). Dále zde byl v nejstarších dobách uctíván kamenný fetiš *benben* (ten měl tvar obelisku či pyramidia). Oba fetiše byly úzce spojeny s kultem uctívání slunce (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 215–216). Doporučená literatura k tématu:

Město Heliopolis, jež leží na předměstí dnešního hlavního města Káhiry, patřilo v období svého největšího rozmachu díky své rozloze 24 km² k největším v Egyptě. Metropole byla ve Staré říši považována za hlavní náboženské centrum země s nejvýznamnějším kultem slunečních božstev – slunce zde bylo uctíváno především prostřednictvím boha Rea, Rea-Atuma a boha Rea-Harachteje. S nimi je úzce spojený kult posvátného býka Meruera (řeky Mnévis) a prastarý kult plodnosti.⁴⁷

Nejstarší archeologicky dochované památky z 3. dynastie, které byly v Heliopoli identifikovány, jsou fragmenty kamenného naa a cihlová stavba, oboje uvnitř areálu tzv. Velké ohrady.⁴⁸ Naos,⁴⁹ v němž byla umístěna kultovní socha božstva, vznikl nejspíše při příležitosti Džoserova významného jubilea jako pocta slunečního boha a dalších božstev zde uctívaných.⁵⁰ Na jednom z fragmentů je zachycena unikátní scéna s královskou rodinou – u Džoserových nohou jsou zobrazeny jeho dcery Intkaes a Hetephernebtj.⁵¹

Z pozdějších období Staré říše se kromě části obelisku z 6. dynastie nepodařilo v Heliopoli objevit žádné významnější části chrámu slunečního boha Rea, ač je existence jeho svatostánku nezpochybnitelná. Otázkou zůstává, nakolik se zdejším chrámem inspirovali pozdější architekti slunečních chrámů, které byly vystavěny v období 5. dynastie. Taktéž existuje domněnka, že pyramidy v Gíze a Abusíru byly orientovány přímo k obelisku tohoto chrámu.⁵²

Nejvyšším heliopolským knězem byl Imhotep, nejspíše Džoserův syn a výrazná osobnost 3. dynastie, který sehrál významnou úlohu jako stavitel progresivního pohřebního komplexu svého otce.⁵³ V samotné podobě areálu můžeme pozorovat monumentální majestátnost, která zrcadlila neotřesitelné postavení krále v rámci tehdejší společnosti. Aspekt této formy sebe prezentace vyvrcholil v následujících dvou staletích, kdy dosáhl svého pomyslného maxima.⁵⁴

A.-A. Saleh, *Excavations at Heliopolis: ancient Egyptian Ounú. The site of Tell el-Hisn – Mataríyah* Vol. 1. Cairo 1981; A.-A. Saleh, *Excavations at Heliopolis: ancient Egyptian Ounú. The site of Tell el-Hisn – Mataríyah*. Vol. 2. Cairo 1983; D. Raue, *Heliopolis und das Haus des Re: eine Prosopographie und ein Toponym im Neuen Reich*. Berlin 1999; A. von Loo – M.-C. Bruwier (eds.), *Heliopolis*. Bruxelles 2010.

⁴⁷ BAINES – MÁLEK 1996, 173–174.

⁴⁸ VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 215–216.

⁴⁹ Naos je schránka, ve které byla umístěna kultovní podoba (socha či symbol) boha/bohyně, nejčastěji zhotovena z kamene, v raných fázích egyptských dějin ze dřeva (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 308).

⁵⁰ HELCK 1968, 49–50.

⁵¹ Fragment je z vápence, dnes uložen v Turínském muzeu 2671/21 (BAUD 2007, 86–87).

⁵² Více k diskuzi slunečních chrámů a 5. dynastie VERNER 2014.

⁵³ Viz 6. kapitola: IMHOTEP.

⁵⁴ SHAW 2000, 108.

Do Džoserovy doby také datujeme vznik impozantní mastaby K1 v Bét Challáfu⁵⁵, jež patří svými rozměry 85 x 45 metrů k největším vůbec. Mastaba K1 a přilehlé pohřebiště s hrobkami (K2, K3, K4, K5) tak pravděpodobně patřily členům Džoserovy rodiny.⁵⁶ Byly zde taktéž nalezeny otisky hliněných pečeti se jménem Džosera, Sanachta a královny Nimaathap, jež přispěly k ověření datace těchto staveb.⁵⁷

2.3. SECHEMCHET, CHABA, NEBKA A HUNEJ

Po smrti panovníka Džosera, jehož doba vlády dosáhla 19 let,⁵⁸ dosedl na trůn jeho následovník Sechemchet. Vzájemné příbuzenské vztahy mezi oběma panovníky jsou nejasné,⁵⁹ nezpochybnitelné však je, že Sechemchet nevládl zdaleka tak dlouho jako jeho předchůdce, neboť ani nestihl dokončit svůj pyramidový komplex.⁶⁰ Ten začal stavět v těsné blízkosti Džoserova komplexu v Sakkáre a dle nalezeného grafita na ohradní zdi se jménem a tituly Imhotepa⁶¹ můžeme dohled nad realizací stavby přisoudit tomuto talentovanému architektu. Grafito taktéž dokládá, že majitel výše zmíněného komplexu musel být přímým nástupcem Džosera.⁶²

Ač je inspirace Džoserovým pyramidovým komplexem zcela jasná, byl by ten Sechemchetův svou celkovou dispozicí méně velký. Větších rozměrů by v případě úspěšného dokončení dosáhla jen pyramida. Vzhledem k tomu, že k přerušení stavebních prací došlo ve chvíli, kdy byla superstruktura pyramidy vysoká přibližně 8 metrů, můžeme se jen domnívat, zda byla původně plánována jako šestistupňová, či sedmistupňová. V současnosti pyramida připomíná svým vzhledem jen nízký pahorek.⁶³

⁵⁵ Lokalita leží několik kilometrů severním směrem od Abydu, na západním břehu Nilu (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 164).

⁵⁶ Více k diskuzi J. Garstang, *Mahasna and Bet Khallaf*. London 1903.

⁵⁷ BÁRTA 2008, 115.

⁵⁸ Informace o délce vlády Džosera (a dalších panovníků) čerpáme z původních pramenů. Jedná se např. o Karnacký královský seznam, Sakkárský královský seznam, Abydoský královský seznam, Turínský královský papyrus či Palerskou desku (WILKINSON 2000).

⁵⁹ Sechemchet byl pravděpodobně Džoserův bratr, nebo Džoserův syn. Ve druhém případě by pak byl zároveň Imhotepovým bratrem (VERNER 2008, 28).

⁶⁰ KREJČÍ 2011, 202.

⁶¹ WILDUNG 1977b, 12.

⁶² Komplex byl Sechemchetovi přiřazen na základě nálezů otisků hliněných pečeti s jeho jménem, které byly nalezeny v podzemních prostorách stavby, konkrétně v chodbě vedoucí do pohřební komory (SHAW 2000, 108).

⁶³ KREJČÍ 2011, 202–203.

S výzkumem Sechemchetova komplexu (Obr. 3) začal egyptský archeolog Zakaría Goném⁶⁴, jemuž se v pohřební komoře podařilo objevit zapečetěný alabastrový sarkofág, na němž ležela uschlá pohřební kytice. Tento nález vzbudil všeobecné nadšení, neboť se předpokládalo, že v tomto nálezovém kontextu bude obsah sarkofágu nedotčený. Očekávání se bohužel nenaplnila, neboť sarkofág byl po svém otevření zcela prázdný.⁶⁵

I přes určité zklamání byl celý objev senzací, díky které byl Zakaría Goném pozván na přednáškové turné do Spojených států amerických. Během pobytu napsal úspěšnou knihu *The Buried Pyramid*⁶⁶ zabývající se populárně naučnou formou Sechemchetovým pyramidovým komplexem.⁶⁷

Po náhlé a nečekané Gonémově smrti⁶⁸ se pokračujících výzkumných prací zhostil Jean-Philippe Lauer, jehož osobnost je spjata především s výzkumem Džoserova pyramidového komplexu. V současné době není výzkum na lokalitě obnoven, ani dokončen. Zodpovězení neobjasněných otázek je tedy stále předmětem odborné diskuze.⁶⁹

Kromě samotného pyramidového komplexu se nám ve spojitosti se Sechemchetem zachovalo velmi málo památek dokládajících jeho existenci, jednou z výjimek je např. skalní nápis z Wádí Magháry na Sinaji, kam byly pravidelně posílány královské těžební expedice.⁷⁰ Je zde znázorněn panovník v typické bojové pozici, ničící své nepřátele.⁷¹

Období, které následovalo po smrti Sechemcheta, je značně nepřehledné. Nejspíše došlo k oslabení vládnoucího rodu a ústřední moci panovníka.⁷² V krátkém časovém úseku se tak dostalo k moci několik panovníků – Chaba, Nebka a Hunej. Chabovo jméno je doloženo z hlíněných pečeti nalezených v Hierakonpoli⁷³ a z kamenných nádob nalezených na lokalitě Závijit el-Arján a v Dahšúru.⁷⁴

⁶⁴ Z. Goném výzkum Sechemchetovy pyramidy nedokončil, své dosavadní poznatky publikoval, viz GONEIM 1957.

⁶⁵ Otázka, proč zde nakonec panovníka nepohřbili, dosud nebyla spolehlivě zodpovězena. Sechemchet mohl zemřít za okolností (např. při výpravě do Núbie či na Sinaj), které znemožnily mumifikaci panovníkova těla a jeho následné uložení do sarkofágu. Pyramida tak mohla být zamýšlena pouze jako symbolická hrobka, takzvaný kenotaf (VERNER 2008, 111).

⁶⁶ Kniha byla vydána i v českém překladu V. Zamarovského: Z. Goném, *Ztracená pyramida*. Praha 1963.

⁶⁷ KREJČÍ 2011, 204.

⁶⁸ Z. Goném spáchal v roce 1957 po neoprávněném obvinění z krádeže artefaktů sebevraždu skokem do Nilu (VERNER 2008, 109).

⁶⁹ Více k diskuzi v MARAGIOGLIO – RINALDI 1963–1977, GONEIM 1957, LAUER 1962, WILKINSON 1999.

⁷⁰ BAUD 2007, 38.

⁷¹ BAUD 2007, 193.

⁷² VERNER 2008, 82.

⁷³ Hierakonpolis (egyptsky *Nechen*, arabsky Kóm el-Ahmar) se rozkládá 115 km severně od Asuánu, jednalo se o důležité náboženské a politické centrum starověkého Egypta s centrálním kultem boha Hora (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 218–219). Původní literatura z výzkumů: J. E. Quibell – W. M. F. Petrie, *Hierakonpolis. Part 1. Plates of discoveries in 1898*. London 1900; J. E. Quibell – F. W. Green, *Hierakonpolis. Part 2*. London 1902.

⁷⁴ VERNER 2008, 82.

Právě v Záwijit el-Arján⁷⁵ leží další nedokončená stupňovitá pyramida (Obr. 4), která je na základě archeologických nálezů připisována Chabovi.⁷⁶ Pyramida je taktéž nazývána „Vrstvená“, neboť bylo její jádro postaveno metodou tzv. dovnitř skloněných vrstev. Jaký byl počet stupňů pyramidy, zůstává nezodpovězeno. Substruktura Vrstvené pyramidy připomíná svými dispozicemi Sechemchetovy podzemní prostory, její plán je ale jednodušší a vývojově pokročilejší, což je jeden z argumentů pro včlenění stavby právě do druhé poloviny 3. dynastie.⁷⁷

Další panovník je Nebka, jehož zařazení v kontextu chronologie 3. dynastie bylo dlouho nejasné. Nebka byl dříve považován za prvního vládce 3. dynastie, dnes je tato teze překonána. V současnosti převládá názor, že Nebkovu vládu je možné vymezit obdobím po smrti Chaby a před vládu Huneje.⁷⁸ Stěžejní památkou z doby panovníka Nebky je Aachtejova hrobka, na jejíž stěnách se zachovala bohatá výzdoba. Aachtej požíval vysokého společenského postavení a byl knězem v zádušním chrámu tohoto panovníka. Kde přesně hrobka ležela, není známo, neboť došlo k vyzvednutí jednotlivých bloků a detaily o poloze nebyly zaznamenány.⁷⁹

Doba moci 3. dynastie se uzavírá s postavou panovníka Huneje. Jaký byl Hunejův vztah k prvnímu panovníkovi 4. dynastie Snofruovi je stále otázkou k diskuzi. Jisté je pouze to, že královna Meresanch, Hunejova manželka, byla Snofruovou matkou.⁸⁰ Hunej byl historicky prvním egyptským panovníkem, jenž začal psát své trůnní jméno v kartuši.⁸¹ S jeho osobou je také spjata vybudování komplexu staveb na Elefantině, které pravděpodobně sloužily státnímu kultu.⁸² Místo pohřbu tohoto panovníka je neobjasněné, existuje však domněnka, že by mu mohla patřit pyramida Lepsius č. I v Abú Rawáši.⁸³

Z Hunejovy doby pochází cenný doklad o hlubokých sociálních a hospodářských transformacích, které se postupně udály během 3. dynastie. V biografickém nápisu

⁷⁵ Archeologická lokalita několik kilometrů severně od Sakkáry, na půl cesty mezi Abusírem a Gízou (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 28). Výzkum zde vedl v následujícím pořadí J. S. Perring, K. R. Lepsius, A. Barsanti, G. A. Reisner, C. S. Fisher, D. Dunham, ani jeden z archeologů ale výzkum nedokončil (LEHNER 1996, 507–522). Aktuálně je prostor nepřístupný, neboť se zde nalézá egyptská vojenská základna. Tato situace znemožňuje jakékoliv další průzkumné práce (VERNER 2008, 111). Doporučená literatura k tématu: D. Dunham, *Zawiyet El-Aryan: The Cemeteries Adjacent to the Layer Pyramid*. Boston 1978.

⁷⁶ BAUD 2007, 31. V mastabě Z-500, která leží severně od Chabovy pyramidy, bylo nalezeno 8 alabastrových nádob se jménem tohoto panovníka (LEHNER 1996, 507–522).

⁷⁷ Vrstvená pyramida leží typologicky přesně mezi Sechemchetovou pyramidou a Snofruovou pyramidou v Médúmu (VERNER 2008, 112–113).

⁷⁸ Více k problematice chronologie 3. dynastie v HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006, 116–123.

⁷⁹ KREJČÍ 2011, 34.

⁸⁰ VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 226.

⁸¹ BAUD 2007, 25. Kartuš měla podobu oválu, symbolizovala nekonečno a neomezenou moc faraona. Panovníkovo jméno bylo zaznamenáno v hieroglyfech uvnitř kartuše (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 253).

⁸² VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 28.

⁸³ BAUD 2007, 28–29; VERNER 2008, 113.

v sakkárské hrobce vysokého státního úředníka Mecena se objevuje informace o Mecenových majetkových poměrech – ten vlastnil celkem na 60 hektarů půdy, z čehož část koupil a část zdědil po svém otci. Na počátku Staré říše i v předcházejících obdobích byl jediným možným vlastníkem půdy panovník. Nápis tak přímo dokládá, k jak podstatným změnám došlo, neboť mohla být půda legálně vlastněna, děděna a přepravována osobou nekrálovského původu.⁸⁴

S nástupem panovníka Snofrua se otevírá další významná epocha egyptských dějin – vláda panovníků 4. dynastie. Stará říše se tím dostává na vrchol svých sil, který můžeme jasně pozorovat ve vznikající královské (i nekrálovské) monumentální zádušní architektuře a v umění.⁸⁵

⁸⁴ BAUD 2007, 194–196; GOEDICKE 1966.

⁸⁵ KREJČÍ 2011, 206.

3 TOPOGRAFIE LOKALITY – CENTRÁLNÍ SAKKÁRA

Jako Sakkára je označována oblast ležící na západním břehu Nilu, přibližně 30 km jižně od hlavního města moderního Egypta – Káhiry. Ač se jednotlivé memfidské lokality prolínají, prostorově je Sakkára vymezena na severu jižním Abusírem a na jihu Dahšúrem. Pro lepší orientaci a přehlednost je oblast rozdělena na severní Sakkáru, centrální Sakkáru a jižní Sakkáru. Džoserův pyramidový komplex, o kterém tato práce pojednává, se nachází v centrální Sakkáře.⁸⁶ Do centrální Sakkáry spadá také Veserkafův pyramidový komplex⁸⁷, který těsně přiléhá k severovýchodnímu rohu již zmíněného komplexu panovníka Džosera (Obr. 5).

Pohřbívat mrtvé v Sakkáře a jejím okolí má svoji tradici od Raně dynastického období až po pozdní a řecko-římskou dobu. Primárních důvodů, proč tomu tak bylo, je několik. V první řadě se jednalo o blízkou přítomnost důležitého správního centra *Inebu-hedž* (v českém překladu Bílé zdi, budoucí hlavní město *Men-nefer/Memfis*) a jeho význam v ekonomické a hospodářské rovině, za druhé to byly přírodní podmínky, včetně řeky Nil, které poskytovaly vhodné podloží a dostatek kvalitního stavebního materiálu.⁸⁸

Název lokality Sakkára vychází ze jména boha Sokara, jenž byl jako božstvo mrtvých v oblasti Memfidy uctíván.⁸⁹ Nejstarší panovník zde doložený byl Narmer. Jeho jméno bylo zapsáno na porfyrovém poháru, který byl nalezen spolu s mnoha dalšími nádobami v podzemních prostorách během výzkumu Džoserova pohřebního pyramidového komplexu.⁹⁰

Snaha zachytit kartografickým způsobem Sakkáru a přilehlé oblasti se objevuje již od počátku 19. století. Jedna z nejstarších map byla publikována po egyptském tažení Napoleona Bonaparte⁹¹ jako součást výpravného mnohosvazkového vědeckého díla *Description de*

⁸⁶ VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 387–389.

⁸⁷ Veserkaf, první panovník 5. dynastie, zvolil místo pro svůj pyramidový komplex zcela pragmaticky, neboť umístěním do těsné blízkosti místa posledního odpočinku Džosera chtěl upevnit legitimitu svého nástupu na trůn. Veserkafův komplex vzhledem k nutnosti vejít se do velmi specifického prostoru nesplňuje v té době běžnou východo-západní orientaci. Jeho zádušní chrám je proto umístěn nezvykle jižně od samotné pyramidy (VERNER 2017, 27). Více k Veserkafově pyramidě: A. Labrousse, *Les complexes funéraires d'Ouserkaf et de Néferhétepes*. Cairo 2000.

⁸⁸ BÁRTA 2005.

⁸⁹ Během 5. dynastie byl Sokar ztotožněn s Ptahem, poté s Usirem. Jeho nejčastěji uctívaná forma byla Ptahsokarusir (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 408–409).

⁹⁰ BAINES – MÁLEK 1996, 142. Více k nálezu keramického depotu viz podkapitola 5.4: PYRAMIDA.

⁹¹ Součástí jeho vojenského tažení v letech 1798–1801 byla i komise skládající se ze 151 učenců z různých oborů (kreslíři, kartografové, astronomové, arabisté atd.), kteří měli za úkol všestranně dokumentovat Egypt a jeho historické památky (VERNER 2008, 17–18). Nejvýraznější osobností byl D. V. Denon, který své dojmy zaznamenal v knize *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte*. Paris 1829.

l'Égypte, které bylo vydávané v Paříži mezi lety 1809–1828.⁹² Další mapu pořídila pruská expedice⁹³ vedená egyptologem Karlem Richardem Lepsiem.⁹⁴ Po něm pracoval v oblasti centrální Sakkáry Auguste Mariette, jehož výzkumy byly publikovány až posmrtně.⁹⁵ Následuje soubor map Jacques de Morgana, který se skládal z celkem 12 podrobných map ve velikosti A3.⁹⁶ Za téměř moderní mapu můžeme považovat tu, jež vznikla pod taktovkou George Andrewa Reisnera a Williama Stevensona Smithe v roce 1936.⁹⁷ Tato mapa pak posloužila jako základní kámen pro detailní dokumentaci Jeffreyho Spencera o několik let později.⁹⁸

V době moderní egyptologie byly nejčastěji používány mapy poskytnuté egyptským Ministerstvem výstavby z roku 1978.⁹⁹ S nástupem 21. století vzrostl zájem o nové důkladné zmapování egyptských archeologických lokalit, a to na základě revize starších map i zcela nových výzkumů. Zásadní je projekt italské expedice z univerzity v Pise, kde se zabírali dokumentací především centrální a severní Sakkáry. Tým pod vedením egyptoložky Eddy Bresciani své poznatky publikoval v roce 2003.¹⁰⁰

K problematice mapování taktéž přispěla velkoformátová publikace *Satellite Atlas of the Pyramids: Abu Ghurab, Abusir, Saqqara, Dahshur* Miroslava Bárty a Vladimíra Brůny, která zprostředkovává detailní satelitní pohled na memfidské archeologické lokality.¹⁰¹ Volně dostupný a aktuálně také nejpodrobnější je internetový software *Google Earth*, který umožňuje prohlížet Zemi a její jednotlivá místa ve vysokém rozlišení jako ze satelitu.¹⁰²

⁹² Mapa se nachází v souborné publikaci: *Description de l'Égypte, ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française, Memphis et ses environs: Antiquités*, díl 5, list 1.

⁹³ Tzv. Lepsiova výprava do Egypta a Núbie probíhala na popud pruského krále Fridricha Viléma IV. mezi lety 1842–1845 (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 99–100). Výsledkem bylo velkoformátové monumentální dvanáctisvazkové dílo: C. R. Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopen*. 1–12. Berlin 1849–1859.

⁹⁴ LEPSIUS 1849–1858, 32–35.

⁹⁵ MARIETTE 1889.

⁹⁶ MORGAN DE 1897.

⁹⁷ REISNER 1936.

⁹⁸ SPENCER 1974. J. Spencer se snažil zdokumentovat polohu veškerých do té doby zaznamenaných nekrálovských hrobek v oblasti centrální a severní Sakkáry (BÁRTA – BRŮNA 2006, 30).

⁹⁹ BÁRTA – BRŮNA 2006, 30.

¹⁰⁰ E. Bresciani (ed.), *The North Saqqara archaeological site: handbook for the environmental risk analysis*. Pisa 2003.

¹⁰¹ BÁRTA – BRŮNA 2006.

¹⁰² Oficiální stránky *Google Earth*: <https://www.google.com/intl/cs/earth/> (vyhledáno 24.7.2020).

4 DĚJINY VÝZKUMU DŽOSEROVA PYRAMIDOVÉHO KOMPLEXU

První zmínky spojené se zkoumáním Džoserova pyramidového komplexu pochází z období Napoleonova tažení do Egypta mezi léty 1798–1801.¹⁰³ O dvacet let později, v roce 1821, byl pod dohledem pruského generála Heinricha Mena von Minutoliho otevřen přístupový tunel, který vedl pod Džoserovu stupňovitou pyramidu. Z jeho průzkumných prací se dochoval záznam o nálezů několika zlomků lebky a pozlacených sandálů, jejichž fragmenty v chodbě našel. Artefakty byly poslány do Evropy, avšak loď plující do Hamburku poblíž tohoto města ztroskotala. Předměty tak byly nenávratně ztraceny.¹⁰⁴ Generál von Minutoli poté nepokročil tunelem dál, směrem na jih do podzemních galerií pod pyramidou, ale svůj průzkum v tomto místě ukončil.¹⁰⁵

V roce 1837 na něj navázali až britští archeologové Howard Vyse a John Shae Perring. Druhému jmenovanému se v podzemních galeriích, konkrétně ve 41 metrů dlouhé chodbě končící u jižního okraje horní části centrální šachty, podařil jedinečný objev čítající 30 mumií z Pozdní doby.¹⁰⁶ Po roce 1842 zde krátce pobývala i Lepsiova pruská expedice, která si odvezla do muzea v Berlíně rám dveří s nápisem zmiňujícím Džosera (zde Necerichet).¹⁰⁷

Skutečně systematické moderní výzkumy Džoserova pyramidového komplexu jsou spjaty až s postavami britských archeologů Jamese Quibella, Cecila Mallaby Firtha a následně Jean-Philippa Lauera, jejich francouzského kolegy.¹⁰⁸ Jean-Philippe Lauer (1902–2001) vcelku paradoxně neměl archeologické vzdělání, neboť vystudoval, jak bylo v jeho rodině zvykem, architekturu na pařížské École des Beaux Arts.¹⁰⁹ Shodou náhod se po dokončení studií v roce 1926 dozvěděl od Pierra Lacau o volné pozici architekta pro začínající výzkum Džoserova pyramidového komplexu. Egypt byl pro Lauera láskou na první pohled, proto neváhal a asistentského místa u Cecila Mallaby Firtha se ujal. Společně pracovali až do Firthovy smrti v roce 1931.¹¹⁰

Pro Jean-Philippa Lauera se stal výzkum v oblasti Sakkáry celoživotním poselstvím. Svě expedice byl nucen přerušit jen během nutné mobilizace do armády během 2. světové

¹⁰³ Více k tématu a mapování oblasti viz 4. kapitola: TOPOGRAFIE LOKALITY – CENTRÁLNÍ SAKKÁRA.

¹⁰⁴ DRIOTON – LAUER 1939, 7–8; STROUHAL – GABALLAH – BONANI – WOELFLI – NĚMEČKOVÁ – SAUNDERS 1994, 226.

¹⁰⁵ VERNER 2008, 85.

¹⁰⁶ BAUD 2007, 14–15; STROUHAL – GABALLAH – BONANI – WOELFLI – NĚMEČKOVÁ – SAUNDERS 1994, 226.

¹⁰⁷ DRIOTON – LAUER 1939, 7.

¹⁰⁸ Ač se Džoserovým komplexem zabývalo větší množství archeologů, kteří budou v rámci této práce postupně zmíněni v jednotlivých podkapitolách, tak největší podíl na míře dosaženého poznání patří právě J.-P. Lauerovi, který studiu architektury a archeologie starověkého Egypta zasvětil celý svůj život (VERNER 2008, 85).

¹⁰⁹ VERNER 2008, 104.

¹¹⁰ STROUHAL – GABALLAH – BONANI – WOELFLI – NĚMEČKOVÁ – SAUNDERS 1994, 226.

války, poté pak ještě jednou v roce 1956 během suezské krize, kdy došlo k uzavření francouzských vykopávek.¹¹¹ Lauerovy úspěchy se odráží mimo jiné v množství odborných publikací, které za svého plodného života vydal.¹¹²

Džoserovým pyramidovým komplexem se zabývali také egyptští archeologové Ahmad Músa, Selím Hasan a Zakím Saadem, kteří odkryli jižní část suchého příkopu, jež chránila ohradní zeď.¹¹³ Prostorem tohoto suchého příkopu (tzv. „Dry Moat“) se zabývala také polská expedice, která provedla v západní sekci příkopu detailní radarovou prospekci.¹¹⁴ Polsko-egyptská mise působí v blízkosti Džoserova pyramidového komplexu od roku 1987 do současnosti (2020).¹¹⁵

Velké množství archeologů, egyptologů a historiků (jako např. Hartwig Altenmüller, Zahi Hawass, Florence Dunn Friedman, Mark Lehner, Herbert Ricke, Rainer Stadelmann, Miroslav Verner) se pak pokoušelo o interpretaci Džoserova komplexu jako celku, i jeho jednotlivých architektonických částí či konkrétních archeologických nálezů či výzdobných námětů.¹¹⁶

Na závěr této kapitoly je nutné zmínit, že mezi lety 2006–2020 probíhaly ve stupňovité pyramidě rozsáhlé rekonstrukční práce, díky kterým je dnes možné navštívit i substrukturu stavby s vybranými podzemními prostory. Dříve byly pro veřejnost v rámci komplexu přístupné jen některé, většinou venkovní prostory areálu. Celá memfidská oblast – konkrétně část od pyramidového pole v Gíze až po Dahšúr, spadá pod památky chráněné UNESCO.¹¹⁷

¹¹¹ VERNER 2008, 104.

¹¹² Více k J.-P. Lauerově bibliografii na konci této práce viz: SEZNAM LITERATURY.

¹¹³ VERNER 2008, 86.

¹¹⁴ WELC – MIESZKOWSKI – TRCZINSKI – KOWALCZYK 2015.

¹¹⁵ Oficiální stránky polsko-egyptské mise v Sakkáre: <http://saqqara.uw.edu.pl/en/> (vyhledáno 25.7.2020).

¹¹⁶ Nejrozšířenější interpretace budou uvedeny v 5. kapitole: PYRAMIDOVÝ KOMPLEX PANOVNÍKA DŽOSERA.

¹¹⁷ Oficiální stránky UNESCO: <https://whc.unesco.org/en/list/86/> (vyhledáno 24.7.2020).

5 PYRAMIDOVÝ KOMPLEX PANOVNÍKA DŽOSERA

5.1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Pyramidový komplex prvního panovníka 3. dynastie Džosera představuje zásadní milník v oblasti starověké architektury. Poprvé v egyptské historii byl na jednu monumentální stavbu, v Džoserově případě soubor staveb, použit jako hlavní materiál primárně kámen – vápenc.¹¹⁸ V nápise objeveném v jižní Sakkáře, který datujeme do 19. dynastie, je Džoser zmíněn s přízviskem „otevřítel kamene“, což můžeme volně interpretovat jako „ten, který poprvé začal v rámci architektury využívat kámen“.¹¹⁹ Architekt pohřebního komplexu Imhotep našel inspiraci v raně dynastických formách¹²⁰ a téměř doslovně je převedl do trvanlivého materiálu, do kamene. Většina motivů, které se objevují například ve výzdobě komplexu, tak není zcela nová, pouze se objevuje v obměněné formě.¹²¹

Ve vizuální stránce Džoserova pohřebního komplexu se nejspíše odráží reálná podoba panovníkova paláce, která se nám však díky použití méně trvanlivých materiálů nedochovala. Pohřební komplex postavený z kamene tak mohl symbolizovat panovníkovu věčnou rezidenci, kde se Džoser i po své smrti mohl ve své deifikované podobě setkávat s jinými egyptskými bohy.¹²²

Název Džoserova komplexu se nazýval „Hor je hvězda na vrcholu oblohy“.¹²³ Nesloužil však jen jako místo pro pohřeb panovníka, ale i ke shromážděním na počest Džoserovy památky či k oslavám různých náboženských svátků. Pro tyto situace byl využíván soubor samostatně stojících staveb, jako např. komplex svátku *sed*, o kterých bude pohovořeno v následujících podkapitolách.

Nezpochybnitelné je, že Džoserův komplex potvrzuje období nastalé politické stability a konsolidaci hospodářských poměrů v Egyptě. Díky všestrannému rozvoji, včetně důmyslných technologií a řemeslných technik, tak mohl na počátku Staré říše v zemi na Nilu

¹¹⁸ Vápenc je hornina sedimentárního původu, jejíž základní složkou je kalcit. Barevná škála se odvíjí od přesného složení horniny, většinou se pohybuje v rámci bílošedých tónů, přirozenou erozí pak žlutne. Více k horninám NICHOLSON – SHAW 2009, 5–77.

¹¹⁹ VERNER 2008, 84.

¹²⁰ LAUER 1972, 3–4. Raně dynastická architektura pracovala s lehkými materiály přírodního původu, především s rákosou, dřevem a sušenými cihlami (VERNER 2008, 84).

¹²¹ VERNER 2008, 84.

¹²² BARTA 2008, 117. LAUER 1972, 3–4. Podoba komplexu jako přesné kopie panovníkovy rezidence je jedna z mnoha interpretací, více o této problematice bude pohovořeno v průběhu 5. kapitoly a na závěr v podkapitole 5.15: SHRNUTÍ PROBLEMATIKY.

¹²³ Transliterace z egyptského jazyka zní: *hr-sbA-Xntj-pt* (HELCK – OTTO 1984, 4).

vzniknout silný centralizovaný stát, který mimo jiné podporoval uměleckou činnost a realizaci do té doby nepředstavitelné monumentální kamenné architektury.¹²⁴

5.2 VELKÝ PŘÍKOP A OHRADNÍ ZEĎ

Džoserův pyramidový komplex měl dva stupně vnější ochrany – jednalo se o kamennou ohradní zeď, postavenou z vápencových kvádrů, a okolo ní mohutný příkop. Ohradní zeď o půdorysu 545 x 280 metrů,¹²⁵ vysoká 10,5 metru,¹²⁶ byla zdobena ze své vnější části drobnými výklenky, tzv. nikováním – interpretace tohoto způsobu zpracování vzhledu má několik teorií: dle Cecila Mallaby Firtha a Jamese Quibella mělo jít o imitaci cihlové zdi archaických pevností nebo opevněných měst.¹²⁷ Dle jiných názorů, které zmiňuje Miroslav Verner a Jean-Philippe Lauer, se mohlo jednat o vzor, který byl převzatý z Mezopotámie, nebo o nápodobu tyčí s rohožemi spolu se svázanými dřevěnými prkny, což byl architektonický prvek typický pro Raně dynastickou architekturu.¹²⁸ Po obvodu zdi bylo umístěno celkem 15 bran, z čehož jen jedna, na východní straně u jihovýchodního rohu, byla pravá a sloužila k přímému vstupu do areálu (Obr. 6). Zbývajících 14 bran bylo falešných.¹²⁹

Velký příkop má tvar pravidelného obdélníku, severo-jihní orientaci, rozměry dosahující 750 x 600 metrů a šířku 40 metrů. Vyhlouben byl zčásti do skalního podloží. Je možné, že kámen vytěžený v oblasti příkopu sloužil pro stavbu stupňovité pyramidy a dalších staveb v Džoserově komplexu.¹³⁰

Vstup přes příkop pak vedl směrem od východu k jihovýchodnímu rohu ohradní zdi, kde byla jediná vstupní brána do komplexu. Funkce velkého příkopu byla bezesporu v první řadě ochranná, jako další možnost (která nevyklučuje první variantu), o které se zmiňuje Jean-Philippe Lauer, se jeví inspirace Džoserovou rezidencí v Memfidě, kterou obklopoval vodní kanál.¹³¹

¹²⁴ VERNER 2008, 85.

¹²⁵ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 9.

¹²⁶ LAUER 1972, 6.

¹²⁷ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 9–10; LAUER 1972, 3–4.

¹²⁸ VERNER 2008, 86; LAUER 1962, 8–15.

¹²⁹ Jak bylo zmíněno výše, J.-P. Lauer viděl ve zdi a jejím zpracování vnější nápodobu panovníkova paláce (LAUER 1996, 496–497). V této teorii je však nelogický velký počet bran. S jinou variantou jak 15 bran interpretovat přišel H. A. Kees, podle kterého měly brány odkazovat na svátek *sed*. Číslo 15 symbolizovalo půlku lunárního měsíce, což byla doba, během které svátek probíhal (VERNER 2008, 86).

¹³⁰ VERNER 2008, 85–86. Více k interpretaci a výzkumu v oblasti příkopu viz SWELIM 1988, 12–22.

¹³¹ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A 53–54; LAUER 1972, 3–4.

V souvislosti s velkým příkopem je třeba zmínit existenci nezvykle orientovaného Veserkafova pyramidového komplexu¹³², který byl na počátku 5. dynastie postaven v severovýchodním cípu – mezi ohradní zdi Džoserova areálu a příkopem. Důvodem pro stavbu v těsné blízkosti Džoserova pohřebního komplexu byla snaha o legitimizaci Veserkafova při jeho nástupu na egyptský trůn.¹³³

5.3 VSTUPNÍ KOLONÁDA

Jediný vchod do Džoserova pyramidového komplexu ústí ve vstupní kolonádu, která má podobu dlouhé chodby, členěné po obou stranách celkem do 42 komor. Předpokládá se, že každá z těchto prostor měla symbolizovat jeden z nomů Dolního a Horního Egypta. V žádné komoře však existence kultu nebyla doložena, neboť se zde nenašly žádné artefakty, které by ke kultu odkazovaly, či relevantní výzdoba.¹³⁴ Jednotlivé komory od sebe byly odděleny celkem 40,6 metrů vysokými vázanými sloupy z vápence.¹³⁵ Tvarem a zpracováním sloupy imitují svazky stvolů rostlin.¹³⁶ Chodba byla zastřešena vápencovými bloky, které napodobovaly dřevěné klády. Na konci vstupní kolonády se nacházela kamenná imitace velkých dřevěných vrat s rozevřenými křídly.¹³⁷

Archeologický výzkum v prostoru vstupní kolonády přinesl zajímavé výsledky, neboť bylo zjištěno, že stavba vznikla až dodatečně. Středová osa chodby je místo přesné východozápadní orientace odchýlena k jihozápadu a její stěny jsou na vnějších bocích v lehkém sklonu. Vstupní kolonáda tím respektuje polohu starší šikmé budovy, která v tomto místě stála původně. Stejný typ šikmých budov je doložen i v tzv. Velkých ohradách z abydoského Umm el-Kábu, kde bylo významné pohřebiště panovníků z archaické doby.¹³⁸

Funkce původní šikmé budovy je dosud neobjasněná: Wolfgang Helck se domnívá, že se jednalo o palác sochy – tedy místo, kde byla umístěna socha panovníka v podobě Velkého

¹³² Více k Veserkafově pyramidě: A. Labrousse, *Les complexes funéraires d'Ouserkaf et de Néferhétepes*. Cairo 2000.

¹³³ VERNER 2008, 211–216.

¹³⁴ VERNER 2008, 87.

¹³⁵ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 14. Tzv. vázané sloupy v prostoru nestojí volně, svojí zadní částí jsou připojeny k boční stěně. Jejich funkce tak není plně nosná, spíše okrasná (VERNER 2008, 87).

¹³⁶ H. Ricke předpokládal, že se jedná o imitaci řapíků palmových listů (RICKE 1944, 72–73), dle J.-P. Lauera se stavitel inspiroval v rákosové otepi (LAUER 1948, 35–36; LAUER 1972, 6). V obou variantách se jednalo o přenesení motivu z raně dynastické architektury, která byla založena na používání lehkých přírodních materiálů (VERNER 2008, 87).

¹³⁷ LAUER 1948, 34–36.

¹³⁸ O'CONNOR 1989, 51–86; VERNER 2008, 87.

bílého paviána, při jejímž vztyčení a po provedení příslušných obřadů přešla fakticky vláda z otce na syna, budoucího vladaře.¹³⁹ K tomuto závěru došel mimo jiné i díky místnímu nálezu fragmentů soch: lvích hlav, nepřátel Egypta a Džoserovy sochy s podstavcem, který zde učinil Cecil Mallaby Firth.¹⁴⁰

5.4 PYRAMIDA

Hlavní dominantou Džoserova pohřebního komplexu je bezesporu monumentální struktura stupňovité pyramidy (Obr. 7). Dosavadní výzkumy prokázaly, že pyramida prošla během svého vzniku několika stavebními fázemi, během kterých byla zásadně změněna celková podoba stavby a její jednotlivé dispozice. Tyto fáze (Obr. 8) dělíme na M1, M2, M3 (mastaba) a P1, P2 (pyramida).¹⁴¹ První fáze M1 měla podobu mastaby o čtvercové základně 71,5 x 71,5 metru a dosahovala výšky 8,4 metru. Ve fázi M2 došlo k jejímu rovnoměrnému rozšíření do všech čtyř stran. V následující fázi M3 již získala mastaba stupňovitý tvar a rozšíření pouze východním směrem.¹⁴² Mastaba byla ve všech třech zmíněných fázích stavěna tzv. komorovou metodou.¹⁴³ Později došlo k přestavbě mastaby na první pyramidu P1, která měla čtyři stupně. V páté (poslední) stavební fázi P2 došlo k navýšení pyramidy o další dva stupně na celkových šest, na výšku 60 metrů, a k rozšíření základny pyramidy na finální rozměry 109 x 121 metrů.¹⁴⁴ Hlavním stavebním materiálem byl vysoce kvalitní vápěnc z lomů v nedaleké Tuře.¹⁴⁵ Pyramida byla v obou svých fázích budována pomocí techniky skloněných vrstev, která měla zajistit lepší stabilitu celé stavby.¹⁴⁶

Ohledně důvodů, kvůli kterým došlo k výše zmíněným přestavbám, bylo předneseno několik teorií: Jean-Philippe Lauer se domníval, že ke zvětšení došlo díky Imhotepovi, který jakožto velekněz boha Rea v Heliopoli inklinoval k prosazování slunečního kultu, a taktéž

¹³⁹ HELCK 1952, 72–85; HELCK 1972, 95–99; STADELMANN 1996, 787–800; VERNER 2008, 88,

¹⁴⁰ Více k nálezu soch: FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 66–67. Více k interpretaci těchto soch: BOTHMER 1982, 29–31.

¹⁴¹ LAUER 1936A, 12.

¹⁴² LAUER 1936A, 12–16; LAUER 1962, 70–74.

¹⁴³ Komorová metoda spočívá v tom, že superstruktura stavby byla rozdělena jednotlivými zídками do menších komor, které pak byly vyplněny pískem, sutí a kusy kamene (VERNER 2008, 88).

¹⁴⁴ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 2; LAUER 1936A, 17–26. Zvláštní je, že pyramida získala v poslední fázi P2 obdélníkový, nikoliv čtvercový půdorys a orientace základny byla ve východo-západním směru (VERNER 2008, 88).

¹⁴⁵ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 2.

¹⁴⁶ LAUER 1962, 250–251.

kvůli tomu, aby byla hrobka dobře viditelná i z údolí Nilu.¹⁴⁷ Tomuto názoru oponoval Hartwig Altenmüller, který představby přisuzoval čistě náboženským důvodům. Dle jeho teorie měla Stupňovitá pyramida evokovat stylizovaný počáteční pahorek, případně gigantické schodiště, po kterém zemřelý panovník vystoupá do nebe.¹⁴⁸

Přístupová cesta do nitra Stupňovité pyramidy začíná v podlaze zádušního chrámu. Tento mírně se svažující tunel se schodištěm je umístěn přesně v severo-jihní ose první struktury M1. Na konci předěluje tunel svislá šachta, jejíž horní část ústí na střešní terasu původní mastaby M1, spodní část do 28 metrové hloubky zakončené pohřební komorou.¹⁴⁹

Nad pohřební komorou, která je tvořena z bloků červené žuly, existuje ještě tzv. manévrovací komora (jak ji nazval Jean-Philippe Lauer), neboť z tohoto prostoru měla být do pohřební komory spuštěna panovníkova mumie.¹⁵⁰

Z pohřbu se zachovalo několik kosterních pozůstatků, je však dosud nejasné, zda patřily opravdu Džoserovi. Z průzkumných prací Heinricha Mena von Minutoliho se dochoval záznam o nálezů několika kusů lebky a pozlacených sandálů, později kosterní nálezy doplnil objev Jean-Philippa Lauera, který identifikoval fragmenty kostí z paže, levého chodidla a kousky pokožky.¹⁵¹ V malé chodbě severozápadně od pohřební komory byla objevena skříňka ze dřeva s Džoserovým jménem.¹⁵²

Podzemí Stupňovité pyramidy je tvořeno systémem chodeb a komor, které svou spletností připomínají labyrint (Obr. 9). Z archeologického pohledu je u některých složité určit, jestli byly součástí původního plánu, nebo je mají na svědomí zloději.¹⁵³ V těsné blízkosti pohřební komory se rozbíhají do všech 4 světových stran galerie navzájem propojené chodbami. Jejich stěny byly původně pokryty fajánsovými kachlíky modrozelené barvy,¹⁵⁴ což mělo symbolicky představovat pletivo rákosových rohoží. Rozměry jednotlivých kachlíků byly 6 centimetrů na výšku a 3,5 – 4 centimetry na šířku.¹⁵⁵ Díky jejich specifické barvě se pro tyto prostory vžil ustálený název „modré komory“.¹⁵⁶

¹⁴⁷ LAUER 1948, 24–26.

¹⁴⁸ VERNER 2008, 88.

¹⁴⁹ VERNER 2008, 89. Pohřební komora má rozlohu 7 m² (LEHNER 1997, 87).

¹⁵⁰ LAUER 1936A, 5–6.

¹⁵¹ STROUHAL – GABALLAH – BONANI – WOELFLI – NĚMEČKOVÁ – SAUNDERS 1994, 226.

¹⁵² VERNER 2008, 90.

¹⁵³ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 27–28.

¹⁵⁴ LAUER 1962, 77–78. Modrozelená, případně tyrkysová barva, byla ve starověkém Egyptě symbolem života a znovuzrození (VERNER 2008, 90).

¹⁵⁵ LAUER 1936A, 36.

¹⁵⁶ LAUER 1936A, 5–6.

V severní části východní galerie se dochovaly tři vápencové stély, v jižní části zdi východní galerie další tři stély,¹⁵⁷ na kterých je v nízkém reliéfu zachycen Džoser v rituálním běhu okolo královské rezidence během svátku *sed*. Panovník je na reliéfech zobrazen s hornoegyptskou a dolnoegyptskou korunou na hlavě, zmíněny jsou jeho tituly, Horovo jméno (Necerichet) a symboly boha Hora Behdetského a Anupa.¹⁵⁸

Během stavební fáze M2 došlo u východního průčelí hrobky k postupnému vyhloubení celkem 11 šachet,¹⁵⁹ 33 metrů pod úrovní terénu. Z jejich dna vedly směrem na západ navzájem propojené chodby. Ve fázi M3 došlo k zakrytí vchodu do šachet rozšířenou částí Džoserovy hrobky. Jean-Philippe Lauer předpokládá, že šachty byly určeny pro pohřby Džoserových manželek a potomků.¹⁶⁰

V šachtě č. 1 a č. 2 byly nalezeny zlomky nádob z dioritu a drobné fragmenty alabastrových sarkofágů,¹⁶¹ ve druhé šachtě ještě navíc podstavec sarkofágu z bílého vápence o rozměrech 2,1 x 1,04 metru.¹⁶² Šachta č. 3 ukrývala zlomky nádob z alabastru, fajánsových inkrustací, korálky z karneolu, kusy žebrovaného dřeva, především ale 35 centimetrů dlouhou hliněnou pečeť se jménem Necerichet.¹⁶³ V šachtě s č. 4 byl nalezen podstavec vápencového sarkofágu.¹⁶⁴ V chodbě vedoucí z šachty č. 5 došlo k objevu dvou sarkofágů z alabastru a dřevěné rakve s pohřbem chlapce ve věku osm až devět let. V blízkosti byly uloženy dvě nádoby s lístky ze zlata a korálky z karneolu.¹⁶⁵

V šachtě č. 6 a č. 7 se nacházelo přibližně 40 000 kamenných nádob vyrobených především z alabastru, břidlice, dioritu a vápence (Obr. 10). V nálezů byly zastoupeny různé typy nádob, některé leštěné, jiné zdobené kanelováním či facetováním.¹⁶⁶ Zcela zásadní byla přítomnost vyrytých nebo barvou zapsaných nápisů, které nesly královská i nekrálovská jména (Obr. 11).¹⁶⁷ Zajímavý je nálezový kontext nádob, neboť většina byla v okamžiku objevu uložena do toho času již polorozpadlých pytlů opatřených pečeti Chasechemueje a

¹⁵⁷ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 33; LEHNER 1997, 88.

¹⁵⁸ STADELMANN 1997, 43–44; VERNER 2008, 90. Více k interpretaci reliéfů: FRIEDMAN 1995, 1–42.

¹⁵⁹ Jednotlivé šachty jsou číslovány směrem od severu k jihu (VERNER 2008, 90).

¹⁶⁰ LAUER 1936A, 46–67.

¹⁶¹ LAUER 1936A, 47–50.

¹⁶² LAUER 1936A, 50–51.

¹⁶³ LAUER 1936A, 54; FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 40. Kromě Džoserova jména bylo na pečetě identifikováno i několik titulů, z čehož jeden zní „stavitel z Nechenu“, další dva tituly jsou shodné s těmi, kterými disponoval i Imhotep (LAUER 1936A, 51–56), viz podstavec sochy JE 49889 (WILDUNG 1977b, 5).

¹⁶⁴ LAUER 1936A, 56.

¹⁶⁵ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 41–44; LAUER 1936A, 57–62; LAUER 1962, 86–90.

¹⁶⁶ LAUER 1936A, 62–67; LAUER 1962, 91–95.

¹⁶⁷ Z královských jmen se jednalo o panovníky 1. a 2. dynastie, např. Narmera, Džera, Dena, Adžiba, Semercheta, Kaa, Hetepchesemueje, Ninecera, Chasechemueje aj., Džoserovo jméno však na nádobách chybí (VERNER 2008, 91). Literatura k nápisům na nádobách ze stupňovité pyramidy: LACAU – LAUER 1959; LACAU – LAUER 1961; LACAU – LAUER 1965.

Džosera. Společně s objevem nádob vyvstala i řada rozdílných interpretací nálezů: Jean-Philippe Lauer považoval nádoby za části pohřební výbavy králů 1. a 2. dynastie, jejichž hrobky zničil Peribsen. Později pak byly nádoby na rozkaz Chasechemueje shromážděny a uloženy do skladu, odkud je přemístil až Džoser, který se rozhodl je pietně pohřbít v prostorách vlastní pyramidy.¹⁶⁸ Teorie Rainera Stadelmanna je obdobná – egyptolog předpokládá, že Džoser restauroval poničené hrobky svých předchůdců, přičemž nádoby shromáždil a později uložil ve své hrobce.¹⁶⁹ Diskuze týkající se tohoto tématu nebyla dosud ukončena, neboť ani jedna z teorií nepředkládá jednoznačné vysvětlení, spíše pokládá nové otázky.¹⁷⁰

5.5 JIŽNÍ DVŮR

Ústí vstupní kolonády vede do otevřeného tzv. Jižního dvora, v egyptském jazyce nazývaném *vesechet*¹⁷¹, který má obdélníkový půdorys o rozměrech 180 x 100 metrů. Ve středu dvora byly umístěny dvě nízké vápencové plošiny připomínající svým tvarem písmeno „B“ (Obr. 12).¹⁷² Interpretace není jednoznačná, ale vzhledem k půdorysu těchto plošin, který je v obdobné formě zachycen na scénách souvisejících s oslavou svátku *sed*, je možné se domnívat, že bylo místo s tímto rituálem přímo propojeno.¹⁷³

V severovýchodní části dvora se nacházela malá svatyně se třemi nikami a po rampě přístupný oltář z vápence. Před rampou byl objevený drobný prostor obložený vápencem s uvnitř uloženou býčí hlavou.¹⁷⁴ V jihozápadním rohu dvora se vyjímá tzv. Jižní hrobka¹⁷⁵.

Během průzkumu v oblasti Jižního dvora došlo k nálezům čtyřiceti stél, které snad vytyčovaly původní rozsah areálu panovníkovy hrobky. Po změně stavebního plánu došlo nejspíše ke znovupoužití těchto stél jako vhodného stavebního materiálu. Na stélách byla rozpoznána jména Džoserových dcer Hetephernebtj a Intkaes.¹⁷⁶

¹⁶⁸ LAUER 1936A, 66.

¹⁶⁹ STADELMANN 1997, 46.

¹⁷⁰ K diskuzi je mnohé, stručně např. následující: proč by Džoser nechal pietně uložit jen kamenné nádoby a ne další části pohřební výbavy? Proč jsou na nádobách jména panovníků 1. dynastie, kteří v Sakkáře pohřbeni nebyli? Proč by měl Džoser odstraňovat hrobky svých předchůdců, když jejich substrukтуры byly objeveny jižně od Džoserova pyramidového komplexu a ne vně? (VERNER 2008, 91–92).

¹⁷¹ Transliterace zní: *wsXt* (ĆWIEK 2003, 29).

¹⁷² FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 70.

¹⁷³ VERNER 2008, 92–93.

¹⁷⁴ VERNER 2008, 92–93.

¹⁷⁵ Viz podkapitola 5.6: JIŽNÍ HROBKA.

¹⁷⁶ LAUER 1936A, 187–189.

K dalším nálezům v prostoru dvora patří i tzv. Chamuasetův restaurační nápis identifikovaný na bloku z vápence. Princ Chamuaset, syn Ramesse II., byl velký milovník památek, který se zasloužil o obnovu mnohých staveb nejen na memfidské nekropoli.¹⁷⁷

5.6 JIŽNÍ HROBKA

Tzv. Jižní hrobka, pravděpodobně nejzáhadnější stavba v celém Džoserově pyramidovém komplexu, leží v jihozápadním rohu Jižního dvora. Superstruktura hrobky je vytvořena z masivního bloku vápencového zdiva, jehož horní okraj zdobí vlys s řadou vztyčených kober (Obr. 13).¹⁷⁸ Ty měly symbolizovat Vadžet, bohyni z Búto a hlavní ochranné božstvo Dolního Egypta.¹⁷⁹

Ze severní strany vedla chodba do úzké síně, kde byla dle Jean-Philippa Lauera umístěna Džoserova socha,¹⁸⁰ podle Herberta Rickeho¹⁸¹ se jednalo o místo uložení korun Horního a Dolního Egypta.¹⁸²

Do podzemních prostor Jižní hrobky je možné vejít od západu postupně se svažujícím schodištěm. Po 30 metrech je chodba zakončena svislou šachtou, na jejímž konci je umístěna v hloubce 28 metrů od povrchu pohřební komora,¹⁸³ celá postavená z červené žuly. V prostorách komory byly nalezeny fragmenty alabastru, dioritu a několik kusů vápencového zdiva. Doklad toho, že by zde někdy proběhl pohřeb, nebyl potvrzen.¹⁸⁴

Za vstupem do šachty pokračuje chodba dál, východním směrem, kde se nacházejí galerie napodobující „modré komory“ (Obr. 14)¹⁸⁵ umístěné pod stupňovitou pyramidou. Tyto komory jsou taktéž zdobeny modrozelenými fajánsovými kachlíky, *in situ* jich však zůstala jen malá část.¹⁸⁶ Oproti komorám pod stupňovitou pyramidou se částečně liší výzdoba

¹⁷⁷ BAUD 2007, 124. Chamuasetovy restaurační nápisy, které zmiňují rekonstrukční práce, o které se princ zasloužil, byly objeveny u mnoha starších památek ze Staré a Střední říše (VERNER 2008, 92).

¹⁷⁸ LAUER 1962, 16; LAUER 1972, 13; LAUER 1999, 19.

¹⁷⁹ Vztyčené kobry měly v rámci architektury nejen zdobný, ale především magický charakter. Hlavním cílem zobrazení kobry byla ochrana daného prostoru (LAUER 1999, 19).

¹⁸⁰ LAUER 1962, 16.

¹⁸¹ RICKE 1944, 106–107.

¹⁸² Více k problematice viz STADELMANN 1997, 67–68; VERNER 2008, 93.

¹⁸³ LAUER 1972, 13. Zajímavá je dispozice této pohřební komory, neboť leží na protažené severo-j jižní ose stupňovité pyramidy. Svými rozměry je menší než pohřební komora ve stupňovité pyramidě (VERNER 2008, 93).

¹⁸⁴ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 58.

¹⁸⁵ Více k „modrým komorám“ ve stupňovité pyramidě v podkapitole 5.4: PYRAMIDA.

¹⁸⁶ Získání modrozelené barvy kachlíků bylo docíleno použitím sloučeniny mědi. Výzkumy egyptského týmu prokázaly, že hlavními faktory degradace fajánsových dlaždic je vysoký obsah vlhkosti a krystalizace solí. Výsledek studie může v budoucnosti pomoci při provádění konzervačních prací těchto fajánsových dlaždic (MADKOUR – KHALLAF 2018, 25–37).

provedená v nízkém reliéfu na vápencových stélách.¹⁸⁷ V rituálním běhu při svátku *sed* je zde panovník zachycen jednou, dvakrát pak v uvolněném postoji. S korunou Horního Egypta je zobrazen jednou, s korunou Dolního Egypta dvakrát.¹⁸⁸ V jedné z komor byly nalezeny i nepravé dveře z vápence.¹⁸⁹

Nejvíce problematickou zůstává samotná interpretace objektu a jeho funkce v kontextu Džoserova pyramidového komplexu. Často citovaná je teorie Gustava Jéquier a Jean-Philippe Lauer. Gustav Jéquier stavbu považoval za hrobku panovníka *ka* a jako předchůdce tzv. satelitních pyramid v pyramidových komplexech pozdějších dynastií.¹⁹⁰ Jean-Philippe Lauer předpokládal, že Jižní hrobka měla představovat symbolickou náhradu Džoserova pohřbu na královském pohřebišti v Abydu.¹⁹¹

Mezi další teorie patří např.: varianta Herberta Rickeho, který pokládal Jižní hrobku za severoegyptský typ hrobu v Buto a Stupňovitou pyramidu za zástupce jihoegyptské hrobky v Abydu¹⁹² (zcela naopak než Jean-Philippe Lauer), či teorie Cecila Mallaby Firtha, jenž se domníval, že Jižní hrobka sloužila při obřadech svátku *sed* a jako provizorní hrobka pro případ panovníka dřívějšího úmrtí.¹⁹³ Nejasná je prozatím i východo-západní orientace Jižní hrobky, neboť samotná Stupňovitá pyramida je orientována v severo-j jižním směru.¹⁹⁴

5.7 CHRÁM T

Tzv. chrám T leží východně od Jižního dvora, odkud je také možné do této stavby vstoupit. Neobvyklý název pochází od Jean-Philippe Lauer, který ho takto ve svých pracovních plánech pojmenoval, a toto označení již chrámu zůstalo. Do budovy vedly dva vchody, jeden z východní strany, druhý z jižní. Oba ústily do vstupní sloupové síně, následovala předsň, tři vnitřní dvory a na závěr síň o čtvercovém půdorysu.¹⁹⁵

¹⁸⁷ LAUER 1972, 13–14; LEHNER 1997, 92.

¹⁸⁸ Více k interpretaci reliéfu: FRIEDMAN 1995, 1–42.

¹⁸⁹ VERNER 2008, 93.

¹⁹⁰ Stejnou teorii o prototypu satelitní pyramidy zastává i A. Ćwiek (ĆWIEK 2003, 67).

¹⁹¹ LAUER 1936, 110–112; LAUER 1948, 26–27; LAUER 1972, 14.

¹⁹² RICKE 1944, 106–107.

¹⁹³ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 18–24.

¹⁹⁴ Severo-j jižní orientace dokládá existenci tehdy ještě převládajícího astrálního náboženství, kdy duch zemřelého panovníka vycházel ze své hrobky na sever, aby se stal součástí nikdy nezapadajících cirkumpolárních hvězd. Oproti tomu východo-západní orientace odkazuje ke slunečnímu kultu, k němuž v Džoserově době prokazatelně docházelo (VERNER 2008, 93–94).

¹⁹⁵ VERNER 2008, 95–96.

Na východní straně chrámu je umístěna atrapa polootevřených dveří z kamene. Na zemi byly nalezeny fragmenty kamenných stropů, které nesly zřetelné stopy červené barvy.¹⁹⁶ Stejně jako jiné stavby v Džoserově komplexu, tak i chrám T, měl za svůj vzor starší raně dynastické předlohy ze sušených cihel, které byly převedeny do kamene. Z pohledu technologické inovace je zajímavé použití sloupů, které nebyly vázané (jako ve vstupní kolonádě), ale zcela funkční, protože podpíraly vápencové stropní desky.¹⁹⁷ Severní stěna čtvercové síně je zdobena pilastry, nad kterými se vine vlys ve tvaru hieroglyfických značek *džed* (Obr. 15).¹⁹⁸

Diskuze k funkci chrámu T dosud nebyla ukončena. Cecil Mallaby Firth i Jean-Philippe Lauer se shodně domnívali, že budova měla funkci jakéhosi „králova pavilonu“. Ten měl sloužit primárně k Džoserově symbolickému odpočinku a jako místo pro převlékání během svátku *sed*, významného jubilea oslavujícího 30 let trvání panovnickovy vlády.¹⁹⁹ Oproti tomu Rainer Stadelmann považoval budovu za předchůdce chrámového paláce v novoříšských zádušních chrámech.²⁰⁰ K obdobné teorii se přiklání i Herbert Ricke.²⁰¹

5.8 KOMPLEX SVÁTKU *SED*

Komplex svátku *sed*²⁰² je soubor staveb umístěných mezi jihovýchodním rohem pyramidy a chrámem T. Ústřední části komplexu svátku *sed* (Obr. 16) dominuje otevřený dvůr, jehož strany (východní a západní) byly zdobeny kaplemi s výklenky pro sochy, ke kterým vedlo nízké schodiště. Dovnitř komplexu svátku *sed* se vcházelo úzkou nezastropenou chodbou vedoucí přímo ze vstupní kolonády.²⁰³ Východní strana komplexu *sed* je zároveň i vnější zdí celého Džoserova areálu.²⁰⁴

¹⁹⁶ DRIOTON – LAUER 1939, 15.

¹⁹⁷ LAUER 1972, 7.

¹⁹⁸ LAUER 1962, 150–151. Význam slova *džed* překládáme jako „být pevný“, „trvalý“, „trvat“ apod.

¹⁹⁹ LAUER 1948, 56–63; LAUER 1972, 6.

²⁰⁰ STADELMANN 1997, 58.

²⁰¹ RICKE 1944, 94–95.

²⁰² Svátek *sed* představoval obnovení a znovupotvrzení panovnickova nástupu na trůn. Ideálně se konal po 30 letech od korunovace, avšak v praxi byl tento časový úsek zkracován, neboť 30 let vlády se mnoho panovníků nedožilo. Součástí svátku byl panovníkův rituální běh. Scény z oslav svátku *sed* byly často znázorňovány na reliéfech a představovaly pouze symbolické vykonání rituálu (FRANKFORT 1978, 79).

²⁰³ LAUER 1936A, 130–131; LAUER 1962, 144–145.

²⁰⁴ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 67.

Východní kaple, kterých bylo 12, představovaly svatyně *per-nu*²⁰⁵, což byl typ národní svatyně Dolního Egypta.²⁰⁶ Západních kaplí bylo celkem 13 a dělily se do dvou kategorií hornoegyptského typu. První byla kaple nazývaná *seh-necer*, která měla ukončené průčelí konkávní římsou, druhé kaple byly typu *per-ver*, jež imitovaly tyče ze dřeva, mezi kterými byly natažené rohože.²⁰⁷ Všechny tři typy kaplí (Obr. 17) jsou známé i z raně dynastických období, kdy byly stavěny z lehkých materiálů jako rákos, rohože a dřevo.²⁰⁸ Průčelí kaple typu *per-ver* bylo dekorováno třemi vázanými sloupy, které měly zobrazovat v Egyptě hojně rozšířenou rostlinu *Herculaneum giganteum*. V prostoru hlavice je dobře viditelný otvor, do něhož se, jak předpokládáme, zasazovala dřevěná konzole se symbolem božstva.²⁰⁹

V jižní části dvora stála plošina, na níž byl původně umístěn baldachýn s trůnem, případně oltář, kde během oslav svátku *sed* probíhala panovníkova symbolická korunovace.²¹⁰ V severozápadním rohu dvora byla objevena skupina čtyř soch, ze kterých se dochovaly pouze části chodidel. Kdo zde byl ztvárněn, nebylo dosud spolehlivě objasněno. Nejspíše se jednalo o zobrazení Džosera, jeho matky Nimaathap, manželky, či dcer Hetephernebej a Intkaes.²¹¹

Jean-Philippe Lauer předpokládá, že přímo zde probíhaly ceremonie spjaté s rituálem *sed*.²¹² Cecil Mallaby Firth předložil myšlenku, že by se mohlo jednat o místo, kde byly lokalizovány zádušní kaple členů Džoserovy rodiny.²¹³ Názor Herberta Rickeho spočívá v myšlence, že se jednalo o předchůdce „antichambre carée“, která se objevuje později v pyramidových chrámech z 5. dynastie.²¹⁴ Podle Rainera Stadelmanna jde o stavbu spjatou nejen se svátkem *sed*, ale i dalšími pohřebními obřady – funkcí měly tyto prostory předcházet otevřeným dvorům se sochami, které jsou známé z období 4. až 6. dynastie.²¹⁵ Ač je areál všeobecně nazýván jako komplex svátku *sed*, není tato interpretace zcela jednoznačně přijímána.

²⁰⁵ Typ *per-nu* má ploché průčelí z boku zdobené obloučkem a v horní části vyklenuté do tvaru oblouku (LAUER 1948, 6).

²⁰⁶ VERNER 2008, 98.

²⁰⁷ BAUD 2007, 109–110. *Seh-necer* překládáme jako typ kaple „stánku božího“, *per-ver* pak „velký dům“ (VERNER 2008, 98).

²⁰⁸ LAUER 1948, 4–7.

²⁰⁹ VERNER 2008, 98.

²¹⁰ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 11.

²¹¹ STADELMANN 1997, 59; VERNER 2008, 98–99.

²¹² LAUER 1948, 51–56; LAUER 1972, 9.

²¹³ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 67.

²¹⁴ RICKE 1944, 84–89.

²¹⁵ STADELMANN 1997, 61.

5.9 JIŽNÍ DŮM

Stavba, která se nazývá Jižní dům, má svou severní stěnu na úrovni severovýchodního rohu stupňovité pyramidy. Součástí budovy je i dvůr, ze kterého se do Jižního domu vstupuje. Tento rozlehlý prostor je z Džoserova areálu přístupný buď z užšího dvora, který vede podél východní strany pyramidy, nebo z komplexu svátku *sed* na jihu.²¹⁶

Jižní dům má průčelí napodobující svatyni *per-ver*²¹⁷, jež svým vzhledem imitovala lehké konstrukce z rohoží a dřeva. Průčelí dominovala střecha vyklenutá do oblouku, kterou podpíraly vázané sloupy s kanelurami. Ty měly původně v horní části červené obarvení, v dolní černé – obě barvy měly budit dojem, že sloup je z cedrového dřeva.²¹⁸ V horním pásu, v úrovni nad vchodem, probíhal ozdobný vlys ve tvaru tzv. *chekeru* (Obr. 18).²¹⁹ Zajímavé je, že díky dobře zachované výšce a celkové mohutnosti stavby byla dřívějšími badateli mylně považována za další pyramidu.²²⁰

V prostorách dvora našel Cecil Mallaby Firth zuhelnatělé papyry, díky čemuž se domníval, že se v těchto místech nalézala v pozdějších dobách centrální správa sakkárského pohřebiště.²²¹ V jihozápadní části velkého dvora byly objeveny fragmenty oltáře ve tvaru písmene „D“, na jehož vnější části byly viditelné stopy po ohni. V severovýchodní části dvora byla odkryta 25 metrů hluboká šachta.²²²

Uvnitř Jižního domu byla umístěna kaple ve tvaru písmene „L“, která byla zakončena nikou s půdorysem kříže. Na stěnách kaple bylo zaznamenáno velké množství návštěvnických grafit (Obr. 19), povětšinou z Nové říše, z období 18. a 19. dynastie. Tyto nápisy v hieratickém písmu mají pro moderní archeology významnou historickou hodnotu.²²³

²¹⁶ VERNER 2008, 99.

²¹⁷ Odtud i název budovy „Jižní“ dům, neboť svatyně typu *per-ver* je charakteristická pro oblast Horního Egypta (VERNER 2008, 99).

²¹⁸ VERNER 2008, 98.

²¹⁹ LAUER 1936A, 166–167; LAUER 1962, 158–159; LAUER 1972, 10. Hieroglyfická značka *cheker* se překládá jako ozdoba, zdobit se. V případě využití jako ozdobný prvek se jednalo o nápodobu barevného okraje rohože, což bylo v raně dynastické době typické pro okrasné ztvárnění průčelí (VERNER 2008, 99–100).

²²⁰ Lepsova expedice stavbě přidělila č. XXXIV (VERNER 2008, 99).

²²¹ VERNER 2008, 99.

²²² VERNER 2008, 99.

²²³ LAUER 1972, 9–10; DRIOTON – LAUER 1939, 16–17. Díky tzv. grafitu A např. jistě víme, že majitelem komplexu byl Džoser (LAUER 1972, 10). V nápise se píše: „*Pisář Iahmes, syn Ijptahův, přišel, aby spatřil Džoserův chrám. Shledal ho krásným, jako by v něm bylo nebe, když z něho vychází (sluneční bůh) Re.*“ Překlad do českého jazyka převzat z: VERNER 2008, 100. Originální transliterace a překlad B. Gunn (FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 78).

5.10 SEVERNÍ DŮM

Severní dům, Karlem Richardem Lepsiem taktéž mylně považovaný za pyramidu (Lepsius XXXIII),²²⁴ se svými dispozicemi podobá Jižnímu domu, od něhož je umístěn severním směrem. Ve vnitřních částech domu je kaple, na jejíchž stěnách se dochovala grafita návštěvníků z 18. až 26. dynastie.²²⁵

K domu náleží dvůr, v jehož podlaze byla odkryta 20 metrů hluboká šachta vedoucí do podzemní galerie. V rámci architektury je inovativní použití vázaných papyrových sloupů ve východní stěně dvora. Jedná se o nejstarší známé doklady tohoto typu. Motiv papyru je symbolický, neboť se jednalo o národní rostlinu Dolního Egypta.²²⁶

Interpretace Severního a Jižního domu je nejednotná:²²⁷ podle Jean-Philippe Lauerovy budovy symbolicky představovaly sjednocený Egypt (jižní a severní),²²⁸ Herbert Ricke v budovách viděl administrativní rezidence pro Horní a Dolní Egypt.²²⁹ Dle Cecila Mallaby Firtha, který vycházel z existence dvou šachet, se jednalo o hrobky princezen Intkaes a Hetephernebtj.²³⁰

5.11 ZÁDUŠNÍ CHRÁM

K severnímu úpatí Džoserovy stupňovité pyramidy těsně přiléhalo hlavní centrum panovníkova kultu, zádušní chrám. V kontextu s ostatními stavbami byla podlaha chrámu položena o něco výše. Do budovy se vcházelo z jihovýchodu, intimní část zádušního chrámu, jež se tiskla k pyramidě, byla oddělena zdvojeným portikem.²³¹ V intimních prostorech byla umístěna socha panovníka, určená pro kultovní potřeby, a taktéž nepravé dveře. Severní část chrámů disponovala prostorným nádvořím se sloupovým.²³² Přímo z chrámu, místa nejméně přístupného veřejnosti, také vedl vstup do podzemních prostor pod stupňovitou pyramidou.²³³

²²⁴ VERNER 2008, 100–101.

²²⁵ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 79–85.

²²⁶ LAUER 1972, 12; STADELMANN 1997, 63.

²²⁷ BAUD 2007, 180–182.

²²⁸ LAUER 1948, 64–69; LAUER 1972, 11–12.

²²⁹ RICKE 1944, 96–99.

²³⁰ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 72–75; LAUER 1936A, 167–171.

²³¹ STADELMANN 1997, 65.

²³² FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 48–50; LAUER 1936A, 72–78.

²³³ LAUER 1972, 11.

Význam jednotlivých místností a rekonstrukce původní podoby zádušního chrámu je nesmírně složitá, neboť dispozice neodpovídá obdobným typům staveb v době před Džoserem i po něm.²³⁴ Např. Herbert Ricke se domnívá, že zádušní chrám mohl svým plánem odpovídat Džoserovu královskému paláci.²³⁵

5.12 SERDÁB

Mezi Severním domem a zádušním chrámem leží v severovýchodní části Džoserova pyramidového komplexu tzv. dvůr serdábu.²³⁶ Název je odvozen od serdábu²³⁷, malé stavby poblíž hlavního vchodu do zádušního chrámu. Serdáb má podobu uzavřené místnosti, se dvěma oválnými průzory v ose severní stěny,²³⁸ ve které byla umístěna Džoserova socha v životní velikosti (Obr. 20).²³⁹ Džoserův pohled směřoval směrem na sever k cirkumpolárním hvězdám.²⁴⁰ Socha taktéž mohla během obřadů symbolicky sledovat jednotlivé ceremonie konající se v areálu.²⁴¹

Otázky budí nález fragmentů obdobné sochy, k němuž došlo v zádušním chrámu. Je tedy možné, že v chrámových prostorách byl serdáb ještě jeden, nebo se mohlo jednat o náhradní sochu pro původní serdáb.²⁴² Ve dvoře serdábu (Obr. 21) bylo nalezeno několik fragmentů hraničních stél z bílého a šedého vápence, jež svým zpracováním korespondují s hraničními stélami z Jižního dvora.²⁴³

5.13 SEVERNÍ ČÁST KOMPLEXU

Severní část Džoserova pyramidového komplexu, která zabírá téměř jednu třetinu celého areálu, byla dosud prozkoumána jen velmi povrchně. Do současnosti tak bylo odkryto

²³⁴ BAUD 2007, 161.

²³⁵ VERNER 2008, 101; RICKE 1944, 102.

²³⁶ LAUER 1936A, 78. LAUER 1962, 169–171. Délka tohoto dvora je 60 metrů (FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 50).

²³⁷ Slovo serdáb pochází z arabštiny a v překladu znamená sklep (VERNER 2008, 101).

²³⁸ Zajímavé je 17° naklonění severní stěny serdábu ve směru sklonu pyramidy (LAUER 1936A, 78).

²³⁹ V současnosti je Džoserova socha umístěna v expozici Egyptského muzea v Káhiře, JE 49158. V prostorách serdábu je jen její kopie (LAUER 1999, 19). Originál je vyroben z vápence a zobrazuje trůnícího panovníka, který má na hlavě pokrývku *nemes* a trojdílnou paruku (GRZYMSKI 1999, 54).

²⁴⁰ ĆWIEK 2003, 67–68.

²⁴¹ LAUER 1972, 11; VERNER 2008, 101.

²⁴² FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 51.

²⁴³ LAUER 1936A, 189–190.

několik architektonických struktur různého charakteru. V severovýchodním rohu byly objeveny kónické sýpky s otvory na střeše, které tradičně sloužily k uchovávání obilí.²⁴⁴ V těsné blízkosti se nachází několik kaplí odkazujících svým vzhledem na kaple ze dvora svátku *sed*.²⁴⁵

V centrální ose Džoserova komplexu, na nejsevernějším místě, se nachází vyvýšená čtvercová plošina, nejspíše oltář, ke které vede vzestupná přístupová rampa. Prozatím neurčitou funkci má na rampě prohlubeň o rozměrech 8 x 8 metrů.²⁴⁶ Na určení významu plošiny existuje několik teorií: Cecil Mallaby Firth a James Quibell se domnívali, že se mohlo jednat o oltář se slunečním obeliskem.²⁴⁷ Rainer Stadelmann tuto teorii o něco více konkretizoval a předpokládal, že rampa představuje sluneční chrám *Seketre*²⁴⁸, přičemž argumentoval nápisem na ostraku, které bylo v severní části komplexu nalezeno a kde je tento název zmíněn.²⁴⁹ Hartwig Altenmüller považuje prohlubeň za vytyčení plochy, kde stál obelisk symbolizující fetiš *benben* z Heliopole. Teorie se opírají o logické dedukce, mimo jiné proto, že Džoserův syn Imhotep byl veleknězem boha Rea v Heliopoli a za jeho života prokazatelně docházelo k postupnému rozmachu solárního kultu, avšak z hlediska archeologického jsou teorie nepodložené, neboť dosud v Džoserově komplexu nedošlo k nálezům jediného fragmentu obelisku.²⁵⁰

V blízkosti plošiny došlo Augustem Mariettem k nálezům tzv. lvího oltáře datovaného do 2. dynastie. Poblíž severovýchodního rohu areálu byly částečně odkryty podzemní chodby, ve kterých se našly otisky pečeti se jmény Džosera a panovníka Chasechemueje.²⁵¹ Do problematiky funkce jednotlivých struktur v severní části Džoserova komplexu tak může přinést jasno jen detailní a systematický průzkum.

5.14 ZÁPADNÍ MASIVY

Stejně jako neprobádaná severní část Džoserova pyramidového komplexu pokládají mnoho nezodpovězených otázek i Západní masivy. Jedná se o tři valy, které se táhnou severo-

²⁴⁴ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 77.

²⁴⁵ VERNER 2008, 101.

²⁴⁶ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 77.

²⁴⁷ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 77.

²⁴⁸ *Seketre* překládáme jako „Reův zánik“.

²⁴⁹ STADELMANN 1997, 66; VERNER 2008, 102.

²⁵⁰ VERNER 2008, 102.

²⁵¹ VERNER 2008, 102.

jižně podél Stupňovité pyramidy a Jižního dvora. Nejmhutnější je západní val, dosahující délky 400 metrů, šířky 25 metrů a výšky 5 metrů, východní val, nejbliže k pyramidě je naopak nejkratší. Každý masiv byl svým vzhledem od druhého zčásti odlišný, a to např. rovným vrškem u východního masivu, prostřední masiv disponoval vyklenutou horní částí. Superstruktury masivů byly tvořeny úlomky kamene z odpadního materiálu použitého při stavbě komplexu, částečný archeologický výzkum neprokázal existenci komor.²⁵²

Substruktura, do které vedlo 5 šachet a schodiště, byla tvořena z dlouhých chodeb a do obou stran vybíhajících komor. V těchto prostorách došlo k objevu velkého počtu fragmentů kamenných nádob, dále zde byly nalezeny stopy po přechovávání pšenice, ječmene a sušených plodů.²⁵³

Funkce Západních masivů nebyla dodnes uspokojivě objasněna. Dle Jean-Philippa Lauera, Cecila Mallaby Firtha i Jamese Quibella se jednalo o místo pohřbu Džoserových služebníků.²⁵⁴ Rainer Stadelmann předpokládal, že masivy představují pozůstatky staveb patřících panovníkům z 2. dynastie, které se později staly součástí Džoserova pohřebního pyramidového komplexu.²⁵⁵ Tuto teorii podporuje archeologicky potvrzený doklad existence starších staveb v rámci masivů, odporuje jí však charakter superstruktury, který byl vyplněn odpadním materiálem ze stavby komplexu, a taktéž fakt, že východní masiv plně respektuje polohu pyramidy, a proto by měl být mladší.²⁵⁶

5.15 SHRNUÍ PROBLEMATIKY

V předchozích podkapitolách byly mimo jiné předneseny hypotézy zabývající se interpretací jednotlivých budov a architektonických prvků Džoserova pyramidového komplexu (Obr. 22 a 23). V závěrečné podkapitole bych ráda shrnula otázky týkající se především vlastního původu a stavebního vývoje Džoserova pohřebního areálu. V současnosti je všeobecně přijímána myšlenka, že Džoserův pohřební pyramidový komplex se v průběhu

²⁵² FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 17.

²⁵³ VERNER 2008, 102–103.

²⁵⁴ FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 17.

²⁵⁵ STADELMANN 1997, 70. R. Stadelmann předpokládá, že by se mohlo jednat o hrobku Chasechemueje, jehož abydoská hrobka by pak byla pouhým kenotafem. K tomuto názoru dospěl na základě své interpretace vývoje královských hrobek 1. a 2. dynastie (STADELMANN 1996, 794–795). V nedaleké šachtě také A. Mariette objevil dva alabastrové obětní stoly v podobě lva, které jsou svým perfektním zpracováním rozhodně královského původu (MARIETTE 1889, 83–86).

²⁵⁶ VERNER 2008, 103.

času rozrostl z původně mnohem menšího prostoru, určeného pro pohřeb panovníka, do monumentální královské hrobky se souborem funkčně a vizuálně rozdílných budov.²⁵⁷

Werner Kaiser předložil dvě hlavní teorie: komplex byl na počátku dispozičně umírněnější a následnou přestavbou z mastaby na stupňovitou pyramidu rozšířen. Za druhé: původně volně stojící kaple byly v následujících fázích spojeny výplněmi, díky kterým vznikly v rámci komplexu další soubory staveb, jako např. komplex svátku *sed* aj. Werner Kaiser ve své druhé teorii vycházel z předpokladu, že v jiných královských komplexech 3. a 4. dynastie se tyto struktury nevyskytují.²⁵⁸ Jean-Philippe Lauer přijal první hypotézu o rozšíření, interpretaci vývoje masivních zdí z původně volně stojících řad kaplí, odmítl, neboť během svého archeologického průzkumu shledal, že kaple patřily již do první fáze výstavby komplexu.²⁵⁹

Jean-Philippe Lauer v komplexu rozpoznává věčné sídlo Džosera, pravou kopii jeho královské rezidence v *Inebu-hedž* v Memfidě, přenesenou do kamene.²⁶⁰ Herbert Ricke s hypotézou o královské rezidenci souhlasil, avšak tvrdil, že se, i když má každá jednotlivá budova v komplexu v rezidenci stavební prototyp, nejedná o jejich přesné kopie, ale spíše o syntézu pečlivě vybraných konstrukcí, které následně propojují královské a nekrálovské tradice Horního a Dolního Egypta.²⁶¹

Výše zmíněné teorie byly pro některé badatele neakceptovatelné, do opozice se postavil např. Wolfgang Helck, který jako jeden z prvních předpokládal, že takzvané Velké ohrady („Talbezirke“) na královském pohřebišti v Abydu by mohly být přímým předchůdcem Džoserova pohřebního pyramidového komplexu. Dle jeho názoru fungovaly Velké ohrady jako tzv. paláce sochy, kde byla umístěna panovníkova socha *ka* a taktéž jako důležité místo pro konání pohřebních obřadů spjatých se smrtí panovníka.²⁶²

Werner Kaiser souhlasí s primárně pohřebními aspekty Velkých ohrad, odmítá však myšlenku Velké ohrady jako tzv. paláce sochy. Svou teorii opírá o fakt, že stavby uvnitř ohrad byly postaveny především z lehkých materiálů, což neodpovídá představě věčného památníku. Jeho hypotéza vztahující se k interpretaci Džoserova pohřebního pyramidového komplexu je aplikace raně dynastických typů staveb, umístěných původně ve Velkých

²⁵⁷ STADELMANN 1996, 787.

²⁵⁸ KAISER 1969, 1–21.

²⁵⁹ LAUER 1988, 5–11.

²⁶⁰ LAUER 1936A, 90; LAUER 1972; 3–4, LAUER 1996, 496–497.

²⁶¹ RICKE 1950, 23–24.

²⁶² HELCK 1952, 72–85; HELCK 1972, 95–99.

ohradách, do Džoserova areálu a jejich následné převedení do trvanlivého materiálu – do kamene.²⁶³

Ač je tato varianta v zásadě přijímána, je třeba zvážit připomínky, které vznesl Rainer Stadelmann. Dle jeho názoru došlo k ukončení vývoje královských hrobek i Velkých ohrad v Abydu nejpozději za vlády Dena v polovině 1. dynastie, později již k žádné větší evoluci nedošlo. Superstruktury zdejších hrobek byly nejspíše metr vysoké písečné náspsy²⁶⁴, což zcela zavrhuje tradiční představu, že memfidské pyramidy se tímto vzhledem inspirovaly, neboť se zde žádná další monumentalizace nekonala.²⁶⁵ Naopak všechny významné inovace, zejména technika řezby hlubokých šachet apod., proběhly v oblasti Sakkáry. Rainer Stadelmann tedy předpokládá, že k inovaci nového typu královské hrobky 2. dynastie došlo zde. Interpretaci ztěžuje to, že superstruktury těchto hrobek zůstávají v současnosti neznámé, nejspíše se však inspirovaly v designu velkých sakkárských mastab.²⁶⁶

Původ Džoserova pohřebního komplexu by měl být dle Rainera Stadelmanna hledán v tradicích a myšlenkách sakkárské oblasti, kde byl vyvinut monumentální tvar hrobky, tzv. Bútická mastaba,²⁶⁷ jejíž vnější stěny zdobily výklenky obarvené na bílo s pestrobarevnými vzory, které imitovaly rohože. Džoserova první mastaba tak mohla být následným pokračováním tohoto vývoje, stejně tak přidružené stavby, které v komplexu vznikly a souvisely s novým nastavením náboženského vědomí sjednoceného Egypta. Neboť však byla Džoserova mastaba M1 od Nilu špatně viditelná, začalo docházet k jejímu postupnému zvětšování, včetně konečné přestavby do monumentální fáze P2. Myšlenka hrobky jako věčného sídla, z něhož vládne zesnulý král a vykonává své závazky pro blaho země, mohla představovat nejvyšší prioritu tehdejšího smýšlení.²⁶⁸

Je jisté, že v budoucnosti bude zapotřebí důkladnější průzkum v jednotlivých částech Džoserova pohřebního pyramidového komplexu, jenž nám poskytne přesné plány a řezy, které nám umožní rozlišit sled fází výstavby a rozpoznat lépe důvody, které za nimi stojí.

²⁶³ KAISER 1969, 1–21; KAISER – DREYER 1982, 242–60.

²⁶⁴ K tomuto závěru se došlo po výzkumech Německého archeologického institutu v Umm el-Kábu (DREYER 1991, 93–104).

²⁶⁵ STADELMANN 1996, 791–792.

²⁶⁶ STADELMANN 1996, 792–793.

²⁶⁷ Jako velkou Bútickou mastabu si Džoserův komplex představoval i Ricke (RICKE 1950, 20–22).

²⁶⁸ STADELMANN 1996, 797–800. S obdobou této teorie souhlasí i D. O'Connor (O'CONNOR 2009, 195–198). V konečné myšlence – funkci komplexu jako Džoserovy posmrtné rezidence, se prolínají jinak rozdílné názory J.-P. Lauera, který však komplex považoval za přesnou kopii rezidence (LAUER 1936A, 90; LAUER 1972; 3–4, LAUER 1996, 496–497; FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A 53–54).

6 IMHOTEP – TEN, JENŽ PŘICHÁZÍ V MÍRU

S Džoserovým pyramidovým komplexem, potažmo s dějinami celého starověkého Egypta, je neodmyslitelně spjata postava vysokého hodnostáře Imhotepa – jehož jméno zní v překladu „Ten, jenž přichází v míru“²⁶⁹. Imhotep zastával u dvora mnoho rozličných funkcí a oplýval několika cennými tituly, jak nám dokládá např. nápis na podstavci fragmentu Džoserovy sochy.²⁷⁰ Na čelní straně podstavce je uvedeno jméno Necerichet (tedy Džoser), po levé straně se vine nápis, který zní v českém překladu následovně:

*„Strážce pečeti panovníka Dolního Egypta, správce pozemkových držav krále, vládce Velkého domu, princ, nejvyšší heliopolský kněz, Imhotep, představený sochařů, skladů a řemeslníků vyrábějící kamenné nádoby.“*²⁷¹

Imhotep vešel do dějin jako stavitel Džoserova pyramidového komplexu, především jeho dominanty, Stupňovité pyramidy – první monumentální stavby v Egyptě postavené výlučně z kamene.²⁷² Genialita tohoto architekta spočívá primárně v nápadu převést do té doby využívané architektonické prvky z lehkých materiálů (rákos, dřevo, nepálené cihly) do kamene a využít ideálních vlastností odolných hornin pro realizaci celého komplexu staveb.²⁷³

Jako hlavní královský architekt byl Imhotep nejspíše zodpovědný i za vznik kamenné svatyně v Hierakonpoli²⁷⁴ a v Heliopoli.²⁷⁵ Vzhledem k tomu, že Imhotep působil v roli nejvyššího heliopolského kněze v chrámu boha Rea, můžeme předpokládat, že díky němu mohlo dojít k rozšíření slunečního kultu na Džoserův královský dvůr.²⁷⁶

Ač byl Imhotep velmi významnou osobností, nemáme z doby jeho života mnoho přímých dokladů, které by přiblížily jeho existenci. Kromě již zmíněného fragmentu sochy

²⁶⁹ Imhotepovo jméno transliterujeme z hieroglyfů: *jj-m-Htp* (doslovně tedy „Ten, jenž přichází v míru“).

²⁷⁰ BAUD 2007, 119–123. Socha Džosera pochází z počátku 3. dynastie, byla původně umístěna v kultovním prostoru ve vstupní části Džoserova pyramidového komplexu. Fragment s nápisem zmiňujícím Imhotepa byl nalezen během výzkumných prací C. M. Firtha v lednu roku 1926. Dnes je artefakt uložen v Egyptském muzeu v Káhiře JE 49889 (WILDUNG 1977b, 5).

²⁷¹ WILDUNG 1977b, 5–8. Překlad převzat z: BARTA 2008, 117.

²⁷² KREJČÍ 2011, 32–33. Více o komplexu viz 5. kapitola: PYRAMIDOVÝ KOMPLEX PANOVNÍKA DŽOSERA.

²⁷³ BARTA 2008, 117.

²⁷⁴ Svatyně v Hierakonpoli, na jejíž stavbu byla použita červená žula, vznikla nejspíše již za vlády panovníka Chasechemueje. Imhotep byl tedy činný již v této době, vrchol jeho umění se ale dostává ke svému maximu ve stavbách Džosera a jeho následovníka Sechemcheta (BARTA 2008, 117).

²⁷⁵ O heliopolské svatyni je pohovořeno v podkapitole 2.2: POČÁTEK STARÉ ŘÍŠE A VLÁDA PANOVNÍKA DŽOSERA.

²⁷⁶ Myšlenku rozšíření slunečního kultu právě v Džoserově době podporoval i J.-P. Lauer. Druhá teorie předpokládá, že v době Džoserovy vlády stále ještě převládaly astrální náboženské představy (VERNER 2008, 105).

bylo Imhotepovo jméno s titulem nejvyššího kněze předčítatele identifikováno i na několika kamenných nádobách nalezených v podzemních galeriích Džoserova komplexu.²⁷⁷

Imhotepův vysoký status v průběhu času neoslaboval, naopak byl průběžně posilován. V pozdějších etapách egyptských dějin se stal patronem lékařů a byl považován za autora nejstarších mudroslovných nauk. V tzv. Písni Harfeníků je uvedeno:

„Slyšel jsem výroky Imhotepa a Hardžedefa, které v příslovích slycháváme tak často.“²⁷⁸

Dle tradice působil mudrc Hardžedef na dvoře panovníka Džosera a Chufua.²⁷⁹ Nauky byly již od Staré říše rozšířeným literárním žánrem, jejichž hlavním cílem bylo poskytnout moudré rady. Ty byly určeny primárně pro nově nastupující úředníky, pro které sloužily jako ideální vzor. Mudroslovné texty představovaly ucelený soubor norem, které plně podporovaly státní ideologii, jež představovala v čele panovníka a vládnoucí pantheon bohů.²⁸⁰

Během 26. dynastie (tzv. Sajské dynastie) byl Imhotep prohlášen za zbožštěného mudrce, který měl svůj stálý chrám²⁸¹ a v něm praktikující kněží. Doložena je např. osobnost kněze Iahmese.²⁸² Z navazujících období pochází zmínka o Imhotepovi v souvislosti s trváním jeho kultu např. ze sochy Wahibreho (Louvre N. 4541), či Anchpachereda (Boston MFA 35.1484).²⁸³

Z doby Ptolemaia V. Epifana nacházíme informace o Imhotepovi na tzv. Hladové stéle umístěné na ostrově Sahel u moderního Asuánu.²⁸⁴ Výše zmíněný ptolemaiovský panovník taktéž nechal Imhotepovi postavit malý chrám, v těsné blízkosti prvního pylonu chrámu bohyně Isis, na ostrově Fílé.²⁸⁵

Později byla postava již zbožštěného Imhotepa spojována s řeckým patronem lékařství Asklépiem případně s jeho římskou variantou Aesculapem.²⁸⁶ K další fúzi pak došlo v římském období, kdy se Imhotep stal součástí hermetických nauk a představuje tak pozdější předobraz Herma Trismegista.²⁸⁷

²⁷⁷ BÁRTA 2008, 117.

²⁷⁸ Překlad převzat z: BÁRTA 2003, 12–13.

²⁷⁹ Informace pochází z papyru Westcar, pBerlin 3053 (WILDUNG 1977b, 17–18).

²⁸⁰ BÁRTA 2003, 13.

²⁸¹ Centrum Imhotepova kultu se nacházelo v Memfidě (BÁRTA 2003, 9).

²⁸² Na soše Iahmeseho (Berlín 14765) z 27. dynastie je mezi tituly mimo jiné zmínka o tom, že Iahmese byl Imhotepův kněz (WILDUNG 1977b, 33–35).

²⁸³ WILDUNG 1977b, 37–40.

²⁸⁴ Hladová stéla je detailně zmíněna v podkapitole 2.2: POČÁTEK STARÉ ŘÍŠE A VLÁDA PANOVNÍKA DŽOSERA. Více k problematice: P. Barguet, *La stèle de la Famine, a Séhel*. Cairo 1953.

²⁸⁵ WILDUNG 1977b, 153–156.

²⁸⁶ Společný kult Imhotepa a Asklepie je doložen např. v memfidském Serapeu (WILDUNG 1977b, 59–60).

²⁸⁷ BÁRTA 2003, 10. Hermes Trismegistos představoval spojení řeckého boha Herma a egyptského boha Thovta, přídomek Trismegistos znamená „Třikrát veliký“. Hermovi Trismegistovi je připisováno autorství tzv.

Doklad Imhotepova božství se objevuje např. v chrámu v Denderě, kde je umístěn u vchodu do tohoto chrámu z římského období následující text:

„Uctívání Imhotepa. Budiž ti chvála, bože, zrozený jako bůh, božské dítě boha Ptaha, zrozený v Memfidě. Důstojné dítě, ...ty který oslabuješ dobu nedostatku, zručný ve slovech, zkušený v božském písmu, ty který dáváš život lidem a ochraňuješ těhotné, který obdarováváš těhotné dítětem, který dáváš syna každému, kdo o něj prosí, ty který ochraňuješ děti, který omlazuješ ty, kteří slouží bohu, který zmírňuješ nemoci.“²⁸⁸

Kromě řecko-římské tradice, ve které si Imhotep většinou zachovává svou nezávislost jako egyptský bůh (částečně se spojuje ve jménech, funkcích či kultuře s řeckým Asklépiem), zůstává Imhotep i během pozdní antiky typickým božstvem v oblasti Memfidy a nakonec žije v islámské lidové tradici jako ctěný svatý do moderního 19. století.²⁸⁹

Imhotepova hrobka nebyla dosud nalezena, nebo minimálně identifikována mezi bezejmennými hrobkami, ačkoliv ji hledalo velké množství badatelů. Ohledně místa jeho posledního odpočinku existuje několik různorodých teorií. Je téměř jisté, že hrobka tak významné osobnosti, jakou Imhotep u dvora dozajista byl, musela ležet v oblasti hlavního sakkárského pohřebiště, poblíž hlavního města *Inebu-hedž* (Bílé zdi). Jedna z teorií předpokládá, že Imhotepův hrob by mohl být umístěn v severovýchodním rohu Džoserova pyramidového komplexu,²⁹⁰ neboť tato oblast nebyla doposud dostatečně zmapována a např. v šachtách východně od stupňovité pyramidy byli pohřbeni další členové panovnickovy rodiny.²⁹¹

Walter Bryan Emery, britský archeolog, který odkryl velké pohřebiště v Severní Sakkáře, se domníval, že Imhotepova hrobka by mohla být jedna z velkých mastab v této lokalitě, a to S 3517, nebo S 3518.²⁹² K tomuto závěru vedly Emeryho nálezy otisků pečetních válečků s Džoserovým jménem a velké rozměry mastaby S 3518 (50 x 20 metrů), která byla

hermetických spisů, což je rozsáhlý soubor filozofických, teologických, astrologických a lékařských spisů (VERNER – BAREŠ – VACHALA 1997, 216). Více k problematice: W. Scott, *Hermetica I–IV*. Boston 1924–1936.

²⁸⁸ Původní citace: WILDUNG 1977b, 136–140. Překlad převzat z: BÁRTA 2003, 10–11. K originálním textům z Dendery a jejich interpretacím více v: S. Cauville, *Dendara, T 3, Traduction*. Leuven 2000, S. Cauville, *Dendara XIV, Traduction: le pronaos du temple d'Hathor*. Leuven 2011, S. Cauville, *Dendara XV: Traduction: Le pronaos du temple d'Hathor: Plafond et parois extérieures*. Leuven 2012, S. Cauville, *Dendara: le pronaos du temple d'Hathor: analyse de la décoration*. Leuven/Paris 2013.

²⁸⁹ WILDUNG 1977b, 110.

²⁹⁰ Konkrétně v dosud neprozkoumaném pásu severně od stupňovité pyramidy – mezi chrámem na jihu a ohradní zdi komplexu na severu (BÁRTA 2003, 16–17). Více k současné archeologické situaci v podkapitole 5.13: SEVERNÍ ČÁST KOMPLEXU.

²⁹¹ BÁRTA 2003, 17.

²⁹² VERNER 2008, 105.

stejně jako Džoserův pyramidový komplex orientovaná v severo-j jižním směru. Ani tyto důkazy, však nebyly shledány jako dostatečné.²⁹³

Jiný zdroj pro určení místa Imhotepova posledního odpočinku je nápis vysokého úředníka Veniho pocházející z 6. dynastie, v němž je ve společném kontextu zmíněna tzv. Imhotepova brána a Severní pevnost. Kde daná místa ležela, není zcela jasné, ale předpokládáme, že Severní pevností by mohla být jedna z kamenných ohrad, která je umístěna na západ od Džoserovy pyramidy a dosud nebyla archeologicky zkoumána.²⁹⁴

Další indicii nám poskytuje nápis ze stély kněze Išmese, pocházející z 27. dynastie, kde je na krátkém nápisu uvedeno, že tento Išmes sloužil v Imhotepově chrámu na skalnatém výběžku.²⁹⁵ Místo sice bylo identifikováno, samotná hrobka Imhotepa ale nikoliv. Její objevení tak nadále zůstává výzvou pro další generace archeologů.

²⁹³ BÁRTA 2003, 17.

²⁹⁴ VERNER 2008, 105.

²⁹⁵ Dle popisu bylo místo identifikováno v místech nad vápencovými lomy ze Staré říše. Japonský tým z univerzity Waseda zde objevil Chamuasetovu svatyni (YOSHIMURA – TAKAMIYA 2000, 161–172). Je tedy možné, že si princ Chamuaset (syn Ramesse II.), který byl ve své době velkým obdivovatelem památek, vybral toto místo s cílem být blíže k tak vážené a legendární osobnosti, jakou Imhotep dozajista byl (VERNER 2008, 105).

7 ZÁVĚR

Hlavním cílem této bakalářské práce bylo představit v ucelené formě pohled na archeologickou situaci pohřebního pyramidového komplexu panovníka 3. dynastie Džosera (Necericheta) a jeho architektonickou podobu. Důraz byl taktéž kladen na interpretaci pyramidového komplexu jako celku, jeho jednotlivých budov, stejně tak i samostatných stavebních prvků týkajících se výzdoby a konkrétních artefaktů, které byly v objektu nalezeny. Nedílnou součástí této práce bylo představení historicko-náboženské situace, jež panovala v Egyptě během 3. dynastie a v době, která její vládě těsně předcházela. Zmíněny byly pohřební komplexy z tohoto období a jejich spojitost s pyramidovým pohřebním komplexem panovníka Džosera. Součástí bakalářské práce je i topografie Sakkáry a historie archeologického bádání spjatého s komplexem. Na závěr byly shrnuty poznatky týkající se významné osobnosti 3. dynastie – architekta Imhotepa.

První kapitola se zabývala obdobím konce 2. dynastie a jejím posledním doloženým panovníkem Chasechemuejem. Jeho postava hrála v kontextu egyptské historie důležitou roli, neboť v jeho době došlo k opětovnému sjednocení země. Dalším významným faktorem byla jeho hrobka (či kenotaf) v hornoegyptském Abydu, pohřebišti králů Raně dynastické doby, a struktura tzv. Velké ohrady na přilehlé lokalitě Umm el-Káb. Obě stavby jsou v rámci některých teorií předkládány jako možní předchůdci Džoserova pohřebního pyramidového komplexu.

Další část se věnovala postavě Džosera a jeho roli na počátku Staré říše. Jednalo se o období nesmírného rozvoje nejen v rámci stále více prosperujícího hospodářství, ale i rozvíjející se kultury, technologií a zesilující politické moci elit. Kromě pyramidového komplexu je s Džoserem spojena stavební aktivita v Heliopoli, Gebelenu či impozantní mastaby v Bét Challáfu. V souvislosti s epigrafickými prameny byla zmíněna např. Hladová stéla na ostrově Sáhel, či skalní nápis z Wádí Maghára.

Poslední část první kapitoly se zaměřila na období, které následovalo po Džoserově smrti. Představeny byly především komplexy jeho následovníků, kteří se v podobě stupňovité pyramidy inspirovali – jednalo se o panovníky Sechemcheta, Chabu, Nebku a Huneje. Výklad byl doplněn o stěžejní informace spjaté s tímto obdobím, jako např. jedinečné údaje hospodářského charakteru zaznamenané v hrobce hodnostáře Mecena.

Druhá kapitola se zabývala topografií centrální Sakkáry, místa, kde byl Džoserův pohřební pyramidový komplex postaven. Oblast Memfidy, kde leželo svého času i hlavní

město *Inebu-hedž* (Bílé zdi), sehrála významnou roli v pozdějším vývoji královských a nekrálovských hrobek. V rámci kapitoly byly představeny hlavní topografické prameny a jejich autoři od Napoleonovy expedice do Egypta na počátku 19. století, až po současnost a moderní způsoby mapovacích metod.

Třetí kapitola shrnuje dosavadní stav bádání v Džoserově pohřebním pyramidovém komplexu počínaje 19. stoletím a prvními výzkumy Heinricha Mena von Minutoliho (1821), Howarda Vyseho a Johna Shae Perringa (1837), po Karla Richarda Lepsia (1842). Skutečně systematické moderní výzkumy byly spjaty až s postavami Jamese Quibella, Cecila Mallaby Firtha a následně Jean-Philippa Lauera, pro něhož se stal výzkum v oblasti Sakkáry celoživotním posláním. O interpretaci Džoserova pohřebního pyramidového komplexu se pokoušelo množství egyptologů, např. Rainer Stadelmann, Mark Lehner, Herbert Ricke, Otto Helck či Miroslav Verner, jejichž hypotézy jsou v této bakalářské práci široce zastoupeny.

Pátá kapitola, která je pojata nejobsáhleji, se zaměřuje na podobu a interpretaci budov, volných prostorů a archeologických nálezů z Džoserova pohřebního pyramidového komplexu. Celý areál byl chráněn 10,5 metrů vysokou ohradní zdí, jejíž vnější fasádu zdobily výklenky, a mohutným příkopem (750 x 600 metrů). Po obvodu zdi bylo umístěno 15 bran, z čehož jen jedna, na východní straně u jihovýchodního rohu, byla pravá a sloužila k přímému vstupu do areálu. Ten ústil ve vstupní kolonádu, která byla členěna po obou stranách do 42 komor. Ty byly od sebe odděleny 6 metrů vysokými vázanými sloupy z vápence a svým tvarem a zpracováním imitovaly svazky stvolů rostlin. Chodba byla zastřešena vápencovými bloky, které napodobovaly dřevěné klády. V prostoru kolonády byly nalezeny fragmenty soch: lvích hlav, nepřátel Egypta a Džoserovy sochy s podstavcem.

Hlavní dominanta Džoserova pohřebního komplexu, stupňovitá pyramida, prošla pěti stavebními fázemi: M1, M2, M3 (mastaba) a P1, P2 (pyramida). M1 měla podobu mastaby o základně 71,5 x 71,5 metru a výšku 8,4 metru, během M2 došlo k rozšíření do všech čtyř stran, v M3 získala mastaba stupňovitý tvar a rozšíření východním směrem. Následně došlo k přestavbě mastaby na první pyramidu P1, která měla čtyři stupně, ve finální fázi P2 byla pyramida navýšena na celkových šest stupňů. Konečné rozměry dosahovaly na výšku 60 metrů, základna 109 x 121 metrů. Hlavním stavebním materiálem byl kvalitní vápenec z lomů v Tuře. Pyramida byla v obou svých fázích budována pomocí techniky skloněných vrstev. Pohřební komora z bloků červené žuly ležela v hloubce 28 metrů. V těsné blízkosti pohřební komory se rozbíhaly do 4 světových stran galerie navzájem propojené chodbami. Jejich stěny pokrývaly fajánsové modrozelené kachlíky, které měly symbolicky představovat pletivo rákosových rohoží. Pro tyto prostory se vžilo označení „modré komory“. V podzemních

prostorách byly nalezeny vápencové stély, na kterých je v nízkém reliéfu zachycen Džoser v rituálním běhu okolo královské rezidence během svátku *sed*. U východního průčelí hrobky bylo vyhloubeno 11 šachet, stěžejní nálezy jsou spojeny s šachtou č. 6 a č. 7, kde se nacházelo na 40 000 kamenných nádob, které nesly královská i nekrálovská jména králů 1. a 2. dynastie.

Vstupní kolonáda vedla do Jižního dvora o rozměrech 180 x 100 metrů, kde byly umístěny dvě vápencové plošiny ve tvaru písmene „B“. V jihozápadním rohu dvora se vyjímalala tzv. Jižní hrobka, nejzáhadnější stavba v celém Džoserově pyramidovém komplexu, která svými podzemními prostory a jejich výzdobou kopíruje substrukturu stupňovité pyramidy (včetně „modrých komor“ a vápencových reliéfů s panovníkem). Problematickou zůstává samotná interpretace objektu: stavba byla považována za hrobku panovníkova *ka*, předchůdce tzv. satelitních pyramid v pyramidových komplexech pozdějších dynastií, symbolickou náhradu Džoserova pohřbu na královském pohřebišti v Abydu., případně měla představovat severoegyptský typ hrobu v Buto, či sloužit při obřadech svátku *sed* a jako provizorní hrobka pro případ panovníkova dřívějšího úmrtí.

K dalším stavbám v komplexu se řadil chrám T, jenž se skládal ze vstupní sloupové síně, před síně, tří vnitřních dvorů a síně o čtvercovém půdorysu. Chrám T měl nejspíše funkci „králova pavilonu“, nebo představoval předchůdce chrámového paláce v novoříšských zádušních chrámech. Komplexu svátku *sed*, který leží severním směrem, dominuje otevřený dvůr, jehož východní a západní strany byly zdobeny kaplemi s výklenky pro sochy. Východní kaple představovaly svatyně *per-nu*, západní kaple byly typu *seh-necer* a *per-ver*. Všechny tři typy kaplí byly známy i z raně dynastických období, kdy byly stavěny z lehkých materiálů jako rákos, rohože a dřevo. V rohu dvora byla objevena skupina čtyř soch, ze kterých se dochovaly pouze části chodidel, nejspíše se jednalo o zobrazení Džosera, jeho matky Nimaathap, manželky, či dcer Hetephernebej a Intkaes.

V rámci představení komplexu následoval tzv. Severní a Jižní dům, které si byly svými dispozicemi velmi podobné. V prostorách obou budov bylo objeveno množství návštěvnických grafit z období 18. a 19. dynastie. Tyto nápisy v hieratickém písmu mají významnou historickou hodnotu. Interpretace Severního a Jižního domu je nejednotná, mohly symbolicky představovat sjednocený Egypt, administrativní rezidence, či hrobky princezen Intkaes a Hetephernebej.

K severnímu úpatí Džoserovy stupňovité pyramidy těsně přiléhalo hlavní centrum panovníkova kultu, jeho zádušní chrám. V intimních prostorech byla umístěna socha panovníka a nepravé dveře. Severní část chrámu disponovala prostorným nádvořím se sloupovým, přímo z chrámu vedl vstup do podzemních prostor pod stupňovitou pyramidou. V

blízkosti ležel tzv. dvůr serdábu a serdáb, ve které byla umístěna Džoserova socha v životní velikosti. Severní část Džoserova pyramidového komplexu, která zabírá téměř jednu třetinu celého areálu, byla dosud prozkoumána jen velmi povrchně. Do současnosti tak bylo odkryto několik architektonických struktur různého charakteru, např. kónické sýpky, či vyvýšená čtvercová plošina, nejspíše oltář, ke které vede vzestupná přístupová rampa.

Stejně nedostatečně probádaná je i oblast Západních masivů. Jednalo se o tři valy táhnoucí se severo-jižně podél Stupňovité pyramidy a Jižního dvora. Superstruktury byly tvořeny úlomky kamene, substruktura, do které vedlo 5 šachet a schodiště, byla tvořena z dlouhých chodeb a do obou stran vybíhajících komor. V těchto prostorách došlo k objevu fragmentů kamenných nádob. Funkce Západních masivů nebyla dodnes uspokojivě objasněna: mohlo se jednat o místo pohřbu Džoserových služebníků, nebo pozůstatky staveb patřících panovníkům z 2. dynastie.

Poslední část páté kapitoly shrnuje teorie zabývající se původem a vlastním vývojem Džoserova pohřebního pyramidového areálu. V současnosti je všeobecně přijímána myšlenka, že Džoserův komplex se v průběhu času rozrostl z původně mnohem menšího prostoru do monumentální královské hrobky se souborem funkčně a vizuálně rozdílných budov. Nejednotná prozatím zůstává otázka, kde se architekt Džoserova komplexu inspiroval a z jakých forem podoba vzešla.

Jean-Philippe Lauer komplex identifikoval jako věčné sídlo Džosera, kopii jeho rezidence v *Inebu-hedž*, Herbert Ricke s hypotézou o královské rezidenci souhlasil, avšak tvrdil, že se nejedná o přesnou kopii, ale spíše o syntézu vybraných konstrukcí. Do opozice se postavil Wolfgang Helck, který předpokládal, že přímým předchůdcem Džoserova komplexu byly takzvané Velké ohrady („Talbezirke“) na královském pohřebišti v Abydu. Dle jeho názoru fungovaly ohrady jako „palác sochy“, kde byla umístěna panovníkova socha *ka* a jako místo pro konání pohřebních obřadů. Werner Kaiser souhlasil s pohřebními aspekty Velkých ohrad, odmítl však myšlenku „paláce sochy“. Jeho hypotéza interpretace Džoserova komplexu představuje aplikaci raně dynastických typů staveb, umístěných původně ve Velkých ohradách, do Džoserova areálu a jejich následné převedení do kamene. Tato varianta je v zásadě přijímána, je ale třeba zvážit připomínky Rainera Stadelmanna, dle kterého by měl být původ Džoserova pohřebního komplexu hledán v tradicích a myšlenkách sakkárské oblasti, kde byl vyvinut monumentální tvar hrobky, tzv. Bútická mastaba, zatímco v oblasti Abydu vývoj ustrnul. Džoserova první mastaba tak mohla být následným pokračováním sakkárské tradice, stejně tak přidružené stavby, které v komplexu vznikly a souvisely s novým nastavením náboženského vědomí sjednoceného Egypta. K postupnému zvětšování mastaby

mohlo dojít díky potřebě zvýšit viditelnost stavby i z pohledu od Nilu, neboť myšlenka hrobky jako věčné rezidence zesnulého panovníka, který vykonává své závazky pro blaho Egypta, mohla představovat nejvyšší prioritu.

Šestá kapitola patřila geniální postavě Imhotepa, který je jako stavitel první stupňovité pyramidy a Džoserův pravděpodobný syn s tématem této bakalářské práce neodmyslitelně spjat. Imhotepova výrazná osobnost se prolíná téměř všemi epochami egyptských dějin. V současnosti je hlavním předmětem badatelského zájmu nalézt jeho hrobku a přinést tak nové poznatky týkající se období 3. dynastie.

Současný stav bádání v Džoserově pohřebním pyramidovém komplexu předkládá mnohé varianty jeho interpretace, jednoznačně přijímané řešení však dosud řečeno nebylo. Dle mého názoru, sehrálo ve vývoji komplexu svoji roli více faktorů, které byly v rámci této bakalářské práce předneseny, mnoho stěžejních informací nám ale stále chybí. Je tak bezpodmínečně jisté, že v budoucnosti bude zapotřebí důkladnější archeologický průzkum v jednotlivých částech Džoserova pohřebního pyramidového komplexu, jenž nám poskytne šanci rozpoznat lépe důvody, které za vznikem tohoto monumentu stály.

SEZNAM LITERATURY

AUFRÉRE, S. H. 2004: Imhotep and Djoser in the Region of the Cataract of Memphis in Elephantine. In: *Bulletin de l'Institut Francais d'Archeologie Orientale du Caire* 104 (1). 1–20.

BAINES, J. – MÁLEK, J. 1996: *Svět starého Egypta*. Praha.

BARD, A. K. 1999: *Encyclopedia of Archeology of ancient Egypt*. London.

BÁRTA, M. 2003: Imhotep, stavitel nejstarší pyramidy na světě. In: *Pražské egyptologické studie*. 9–21.

BÁRTA, M. 2005: Location of the Old Kingdom Pyramids in Egypt. In: *Cambridge Archaeological Journal*. 15 (2). 177–191.

BÁRTA, M. 2008: *Život a smrt ve stínu pyramid: staroegyptská hrobka a společnost v době stavitelů pyramid Staré říše*. Praha.

BÁRTA, M. 2016: *Příběh civilizace: vzestup a pád stavitelů pyramid*. Praha.

BÁRTA, M. – BRŮNA, V. 2006: *Satellite Atlas of the Pyramids: Abu Ghurab, Abusir, Saqqara, Dahshur*. Praha.

BAUD, M. 2007: *Djéser et la IIIe Dynastie*. Paris.

BOTHMER, B. V. 1982: On Realism in Egyptian Funerary Sculpture of the Old Kingdom. In: *Expedition*, 24 (2). 29–31.

COLIN, R. 2017: Saqqara Before the Step Pyramid. In: *Ancient Egypt Magazine* 18 (3). 34–41.

COLIN, R. 2017: Saqqara Before the Step Pyramid: Part 2. In: *Ancient Egypt Magazine* 18 (4). 34–40.

ĆWIEK, A. 2003: *Relief Decoration in the Royal Funerary Complexes of the Old Kingdom. Studies in the Development, Scene Content and Iconography*, PhD Diss. Warsaw.

DREYER, G. 1991: Zur Rekonstruktion der Oberbauten der Königsgräber der 1. Dynastie in Abydos. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut* 47. 93–104.

DRIOTON, É. – LAUER, J. P. 1939: *Sakkarah: Les Monuments de Zoser*. Cairo.

EDWARDS, I. E. S. 1985: *The Pyramids of Egypt*. New York.

FIRTH, C. M. – QUIBELL, J. E. – LAUER, J.-P. 1935A: *The Step Pyramid. Vol. 1., Text*. Cairo.

FIRTH, C. M. – QUIBELL, J. E. – LAUER, J.-P. 1935B: *The Step Pyramid. Vol. 2., Plates*. Cairo.

FONSECA, R. 1986: The Geometry of Zoser's Step Pyramid at Saqqara. In: *Journal of the Society of Architectural Historians* 45 (4). 333–338.

FRANKFORT, H. 1978: *Kingship and the Gods: a study of ancient Near Eastern religion as the integration of society and nature*. Chicago.

FRIEDMAN, D. F. 1995: The Underground Relief Panels of King Djoser at the Step Pyramid Complex. In: *Journal of the American Research Center in Egypt* 32. 1–42.

FRIEDMAN, D. F. 1996: Notions of Cosmos in the Step Pyramid Complex. In: *Studies in Honor of William Kelly Simpson*. Vol. 1. 337–351.

GOEDICKE, H. 1966: Die Laufbahn des MTn. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*. 21. 1–71.

GONEIM, Z. 1957: *Horus Sekhem-khet. The Unfinished Step Pyramid*. Cairo.

- GRZYMSKI, K. 1999: Royal Statuary. In: *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*. 51–56.
- HAWASS, Z. 1994: A Fragmentary Monument of Djoser from Saqqara. In: *The Journal of Egyptian Archaeology* 80. 45–56.
- HAWASS, Z. 2003: *The Treasures of the Pyramid*. Cairo.
- HELCK, W. 1952: Die Herkunft des abydenischen Osirisrituals. In: *Archiv Orientalní* 20. 72–85.
- HELCK, W. 1968: *Geschichte des Alten Ägypten*. Leiden/Köln.
- HELCK, W. 1972: Zu den Talbezirken in Abydos. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 28. 95–99.
- HELCK, W. – OTTO, E. 1984: *Lexikon der Ägyptologie. Bd. 5., Pyramidenbau – Steingefäße*. Wiesbaden 1984.
- HORNUNG, E. – KRAUSS, R. – WARBURTON, D. 2006: *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden/Boston.
- KAISER, W. 1969: Zu den königlichen Talbezirken der 1. und 2. Dynastie in Abydos und zur Baugeschichte des Djoser-Grabmals. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut* 25, 1–21.
- KAISER, W. – DREYER, G. 1982: Umm el Qaab, Zweiter Vorbericht. In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut* 38. 242–60.
- KEMP, B. J. 1989: Abydos and the Royal Tombs of the First Dynasty. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 52. 13–22.
- KEMP, B. J. 1989: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London/New York.
- KREJČÍ, J. 2011: *Egypt v době stavitelů pyramid*. Praha.

LACAU, P. L. – LAUER, J.-P. 1959: *La Pyramide a degrés. T. 4. Inscriptions gravées sur les vases. Fasc. 1. Planches. Cairo.*

LACAU, P. L. – LAUER, J.-P. 1961: *La Pyramide a degrés. T. 4. Inscriptions gravées sur les vases. Fasc. 2. Texte. Cairo.*

LACAU, P. L. – LAUER, J.-P. 1965: *La Pyramide a degrés. T. 5. Inscriptions a l'encre sur les vases. Cairo.*

LAUER, J.-P. 1936A: *La Pyramide a degrés l'architecture. T. 1. Texte. Cairo.*

LAUER, J.-P. 1936B: *La Pyramide a degrés l'architecture. T. 2. Planches. Cairo.*

LAUER, J.-P. 1939: *La Pyramide a degrés l'architecture. T. 3. Compléments. Cairo.*

LAUER, J.-P. 1962: *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte. T. 1., Les pyramides a degrés (IIIe Dynastie). Cairo.*

LAUER, J.-P. 1972: *The Pyramids of Sakkarah. Cairo.*

LAUER, J.-P. 1988: Sur certaines modifications apportées au complexe funéraire de Djoser au cours de son regne. In: *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I. E. S. Edwards.* 5–11.

LAUER, J.-P. 1996: Remarques concernant l'inscription d'Imhotep gravée sur le socle de statue de l'Horus Neteri-Khet (roi Djoser). In: *Studies in Honor of William Kelly Simpson.* Vol. 2. 493–498.

LAUER, J.-P. 1999: The Step Pyramid Precinct of King Djoser. In: *Egyptian Art in the Age of the Pyramids.* 13–20.

LAUER, J.-P. 1948: *Études Complémentaires Sur les Monuments du roi Zoser a Saqqarah Fasc. 1. Réponse a Herbert Ricke. Cairo.*

LEHNER, M. 1996: The Layer Pyramid of Zawiyet el-Aryan. In: *Studies in Honor of William Kelly Simpson*. Vol. 2. 507–522.

LEHNER, M. 1997: *The Complete Pyramids*. London.

LEPSIUS, K. R. 1849–1858: *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Abth. I. Berlin.

LO BELLO, A. 1991: The Volume and Centroid of the Step Pyramid of Zoser. In: *The College Mathematics Journal*, 22 (4). 318–322.

MÁLEK, J. 1986: *In the Shadow of the Pyramids. Egypt During the Old Kingdom*. London.

MADKOUR, F. S. – KHALLAF, M. K. 2018. Alteration Processes and Deterioration Phenomena of Faience Tiles in the Complex of King Djoser at Saqqara, Egypt. In: *Asian Journal of Behavioural Studies* 3 (9). 25–37.

MARAGIOGLIO, V. G. – RINALDI, C. A. 1963–1977: *L'architettura delle piramidi menfite. P. I – VIII*. Canessa/Torino.

MARIETTE, A. E. 1889: *Les Mastabas de l'Ancien Empire*. Paris.

MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ, P. 2009: *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*. Praha.

MATHIESON, I. – BETTLES, E. – CLARKE, J. – DUHIG, C. – IKRAM, S. – MAGUIRE, L. – QUIE, S. – TAVARES, A. 1997: The National Museums of Scotland Saqqara Survey Project 1993–1995. In: *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 83. 17–53.

MORGAN, J. J. M. DE 1897: *Carte de la nécropole memphite: Dahchour, Sakkarah, Abou-Sir*. Cairo.

NICHOLSON, P. T. – SHAW, I. (EDS.) 2009: *Ancient Egyptian materials and technology*. Cambridge.

O'CONNOR, D. 1989: New Funerary Enclosures (Talbezirke) of the Early Dynastic Period. In: *Journal of the American Research Center in Egypt*. Vol. 26. 51–86.

O'CONNOR, D. 2009: *Abydos: Egypt's first pharaohs and cult of Osiris*. London.

PORTER, B. – MOSS, R. L. B. – MÁLEK, J. (EDS.) 1981: *Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. III.: Memphis. Part 2.: Saqqara to Dahshur*. Oxford.

REISNER, G. A. 1936: *The development of the Egyptian tomb down to the accession of Cheops*. Cambridge.

RICKE, H. 1944: *Bemerkungen zur ägyptischen Baukunst des Alten Reichs. I*. Zürich.

RICKE, H. 1950: Bemerkungen zur ägyptischen Baukunst des Alten Reichs. II. In: *Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde*. 5. Cairo. 1–252.

SHAW, I. 2000: *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford.

SEGLINS, V. – KUKELA, A. 2012: Damage Assessment and 3D Visualization: an Example of the Step Pyramid, Egypt. In: *Proceedings of the International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2*. 1005–1011.

SPENCER, A. J. 1974: Researches on the Topography of North Saqqara. In: *Orientalia N. S.* 43. 1–11.

STADELMANN, R. 1996: Origins and Development of the Funerary Complex of Djoser. In: *Studies in Honor of William Kelly Simpson*. Vol. 2. 787–800.

STADELMANN, R. 1997: *Die ägyptischen Pyramiden: vom Ziegelbau zum Weltwunder*. Mainz am Rhein.

STROUHAL, E. – GABALLAH, M. F. – BONANI, G. – WOELFLI, W. – NĚMEČKOVÁ, A. – SAUNDERS, S. R. 1994: Re-investigation of the remains thought to be of king Djoser and those

of an unidentified female from the Step Pyramid at Saqqara. In: *Anthropologie* Vol. 32. 225–242.

SWELIM, N. 1988: The Dry Moat of the Netjerykhet Complex. In: *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I. E. S. Edwards*. 12–22.

VERNER, M. – BAREŠ, L. – VACHALA, B. 1997: *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*. Praha.

VERNER, M. 2008: *Pyramidy*. Praha.

VERNER, M. 2014: *Sons of the Sun: Rise and decline of the Fifth Dynasty*. Praha.

VERNER, M. 2017: *Abúsír. V srdci pyramidových polí*. Praha.

WELC, F. – MIESZKOWSKI, R. – TRCZINSKI, J. – KOWALCZYK, S. 2015: Western Section of the 'Dry Moat' Channel Surrounding Step Pyramid Complex in Saqqara in the Light of Ground-penetrating Radar Prospection. In: *Archaeological Prospection* 22 (4). 293–305.

WILDUNG, D. 1977a: *Egyptian Saints: deification in Pharaonic Egypt*. New York.

WILDUNG, D. 1977b: *Imhotep und Amenhotep. Gottwerdung im alten Ägypten*. Munich.

WILKINSON, T. A. H. 1999: *Early Dynastic Egypt*. London/New York.

WILKINSON, T. A. H. 2000: *Royal Annals of ancient Egypt: the Palermo Stone and its associated fragments*. London.

YOSHIMURA, S. – TAKAMIYA, I. H. 2000: Waseda University Excavations at North Saqqara from 1991 to 1999. In: *Abusir and Saqqara in the Year 2000*. 161–172.

SEZNAM VYOBRAZENÍ

Obrázek 1.: Půdorys Chasechemuejovy hrobky v Umm el-Kábu.

(MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 109)

Obrázek 2.: Základní mapa Velkých ohrad v Abydu.

(MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 104)

Obrázek 3.: Sechemchetova pyramida, severo-jihní řez.

(VERNER 2008, 108)

Obrázek 4.: Vrstvená pyramida v Závijit el-Arjánu, severo-jihní řez.

(VERNER 2008, 112)

Obrázek 5.: Satelitní snímek Džoserova pohřebního pyramidového komplexu a okolí.

(VERNER 2008, 85)

Obrázek 6.: Částečně rekonstruovaný vchod do Džoserova pyramidového komplexu.

(VERNER 2008, 85)

Obrázek 7.: Severní strana stupňovité pyramidy.

(VERNER 2008, 63)

Obrázek 8.: Schéma stavebních fází stupňovité pyramidy.

(VERNER 2008, 89)

Obrázek 9.: Plán substruktury stupňovité pyramidy.

(LAUER 1939, PL 22)

Obrázek 10.: Kamenné nádoby z šachet č. 6 a č. 7.

(FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935B, PL 104A)

Obrázek 11.: Nápisy na kamenných nádobách z šachet č. 6 a č. 7.
(FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935B, PL 107)

Obrázek 12.: Vápencové plošiny ve tvaru písmene „B“, Jižní dvůr.
(VERNER 2008, 92)

Obrázek 13.: Jižní hrobka zdobená řadou vztyčených kober.
(VERNER 2008, 93)

Obrázek 14.: „Modré komory“ v podzemních galeriích Jižní hrobky.
(VERNER 2008, 94)

Obrázek 15.: Chrám T s vlysem ze značek *džed*.
(VERNER 2008, 93)

Obrázek 16.: Komplex svátku *sed*.
(VERNER 2008, 39)

Obrázek 17.: Kaple typu *seh-necer*, *per-nu* a *per-ver*.
(VERNER 2008, 98)

Obrázek 18.: Průčelí Jižního domu s výzdobným vlysem *cheker*.
(VERNER 2008, 100)

Obrázek 19.: Přepis grafita *Písaře Iahmeseho*, Jižní dům.
(FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 78)

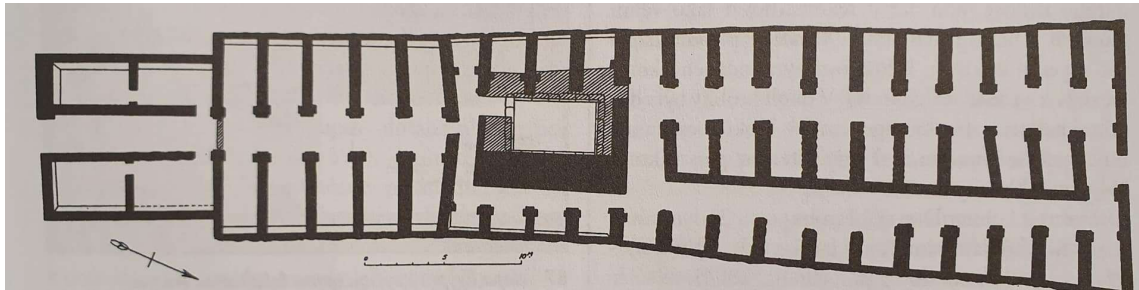
Obrázek 20.: Vápencová socha Džosera ze serdábu.
(VERNER 2008, 101)

Obrázek 21.: Pohled na serdáb a dvůr serdábu.
(LAUER 1962, PL 8)

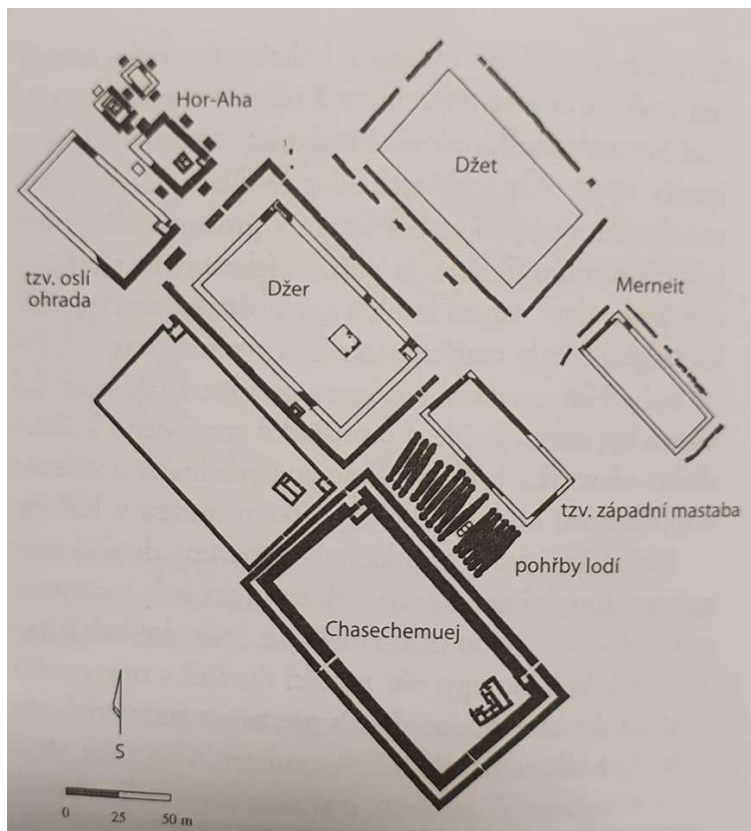
Obrázek 22.: Předpokládaná podoba Džoserova pyramidového komplexu.
(STADELMANN 1997, 39)

Obrázek 23.: Předpokládaný půdorys Džoserova pyramidového komplexu.
(STADELMANN 1997, 38)

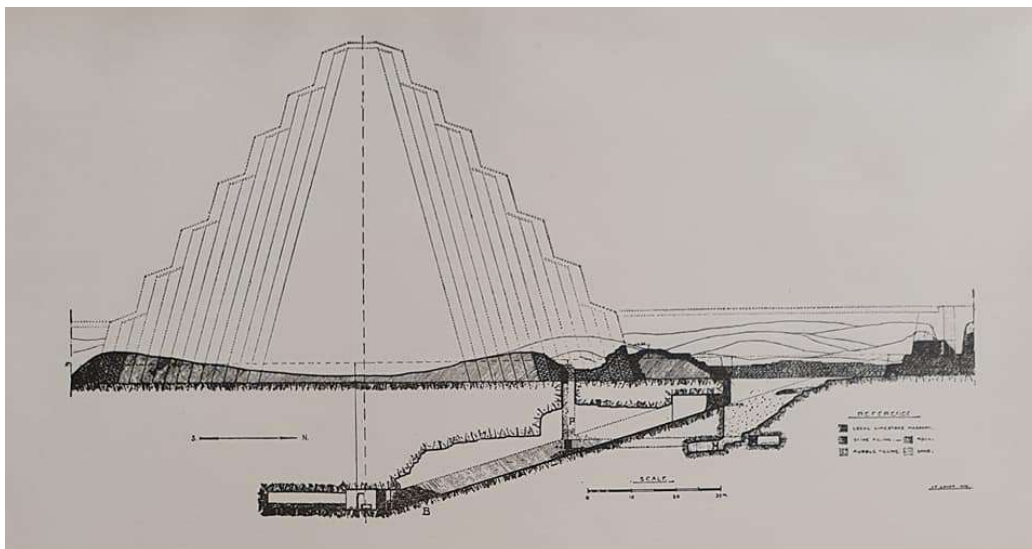
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

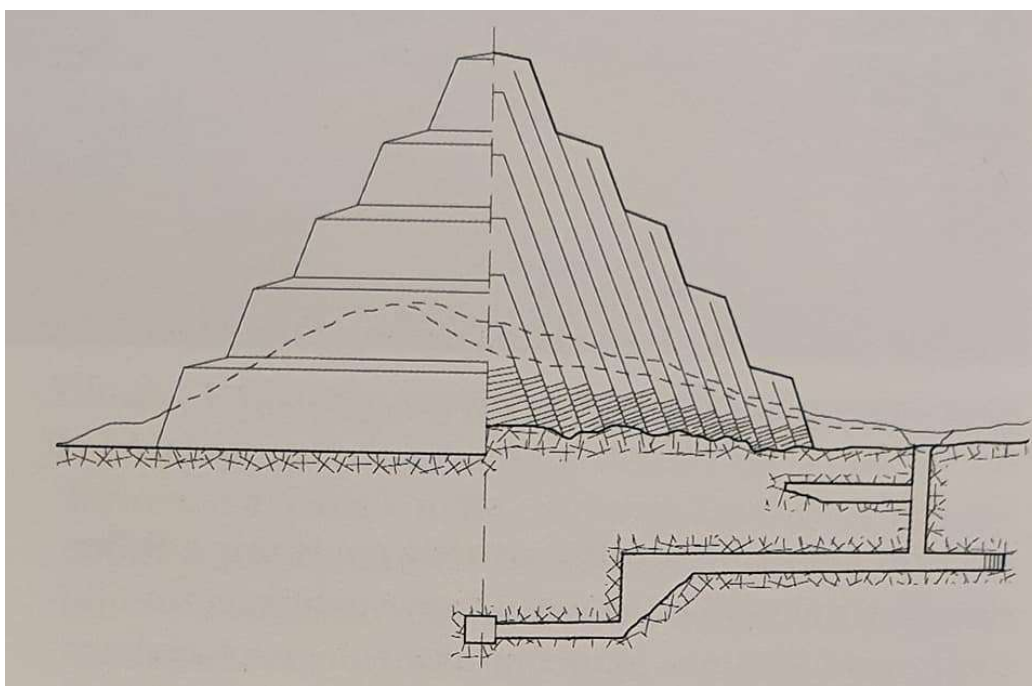
Obrázek 1.: Půdorys Chasechemuejovy hrobky v Umm el-Kábu (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 109).

Obrázek 2.: Základní mapa Velkých ohrad v Abydu (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 104).

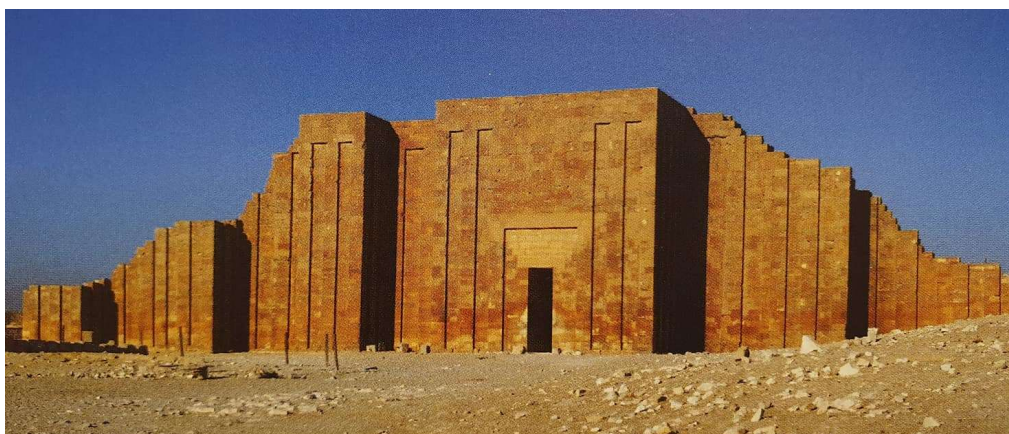
Obrázek 3.: Sechemchetova pyramida, severo-jihní řez (VERNER 2008, 108).

Obrázek 4.: Vrstvená pyramida v Závijit el-Arjānu, severo-jihní řez (VERNER 2008, 112).

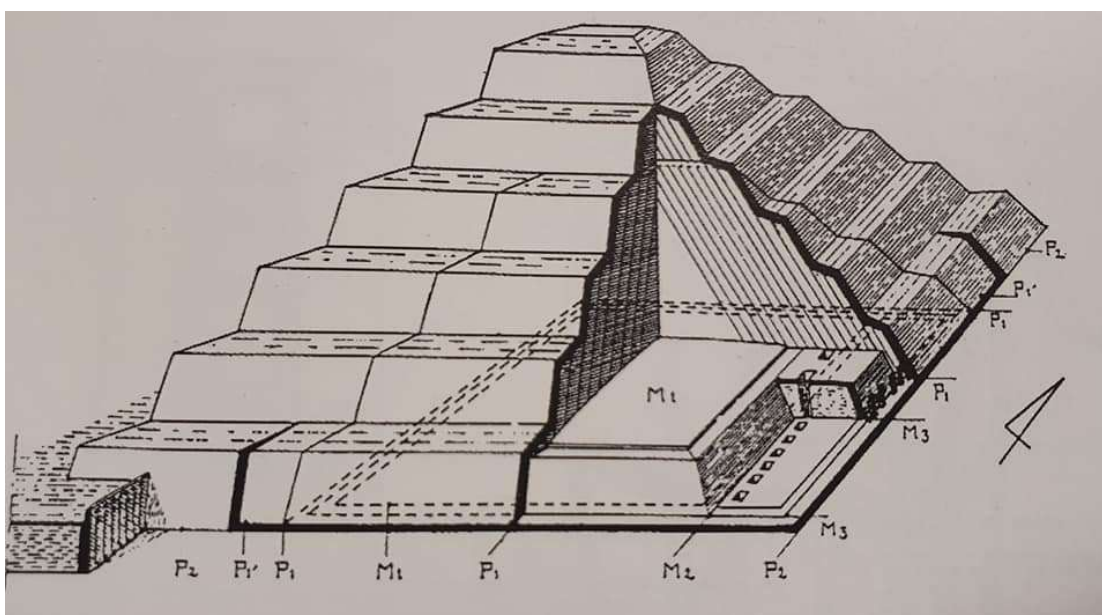
Obrázek 5.: Satelitní snímek Džoserova pohřebního pyramidového komplexu a okolí (VERNER 2008, 85).

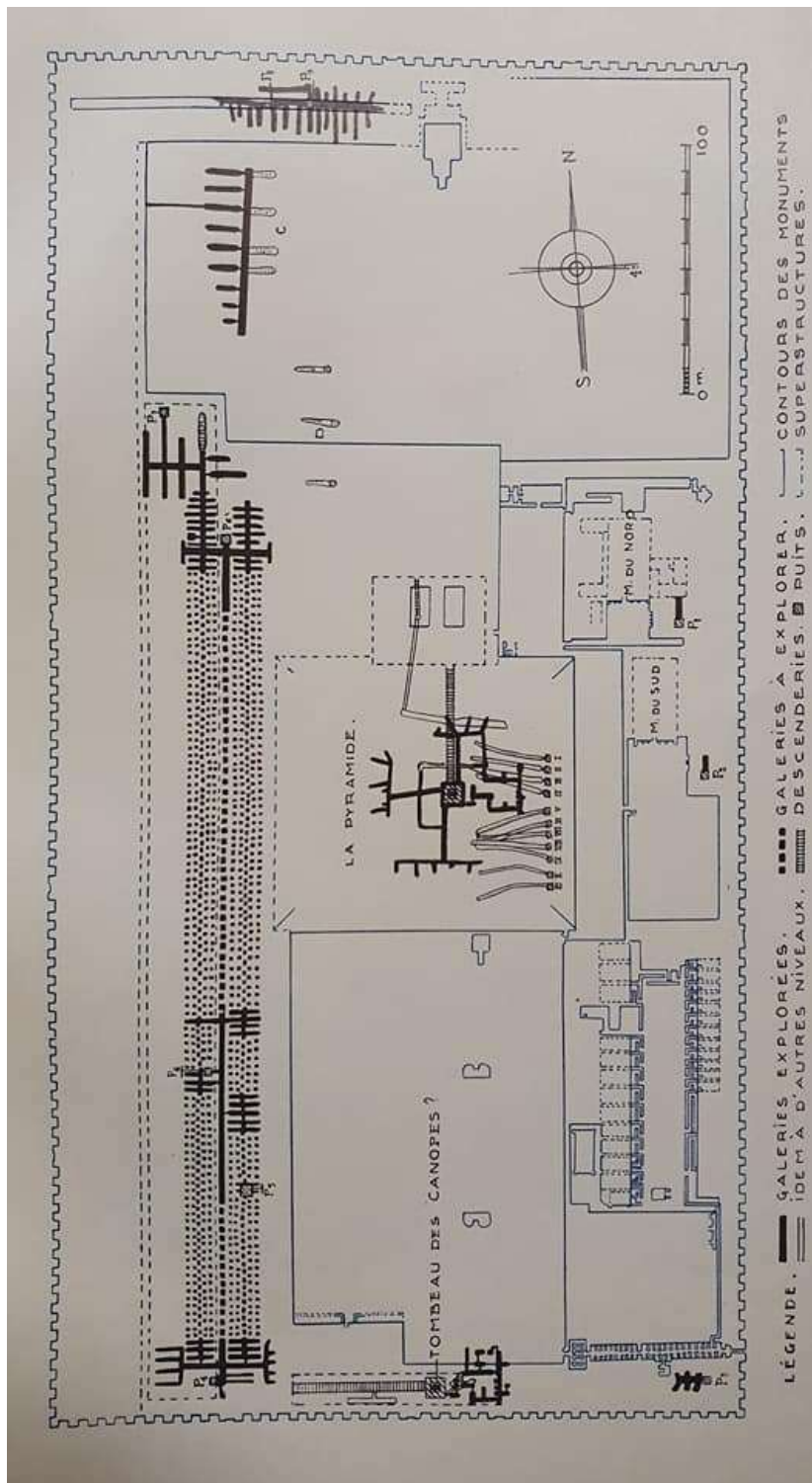
Obrázek 6.: Částečně rekonstruovaný vchod do Džoserova pyramidového komplexu (VERNER 2008, 85).

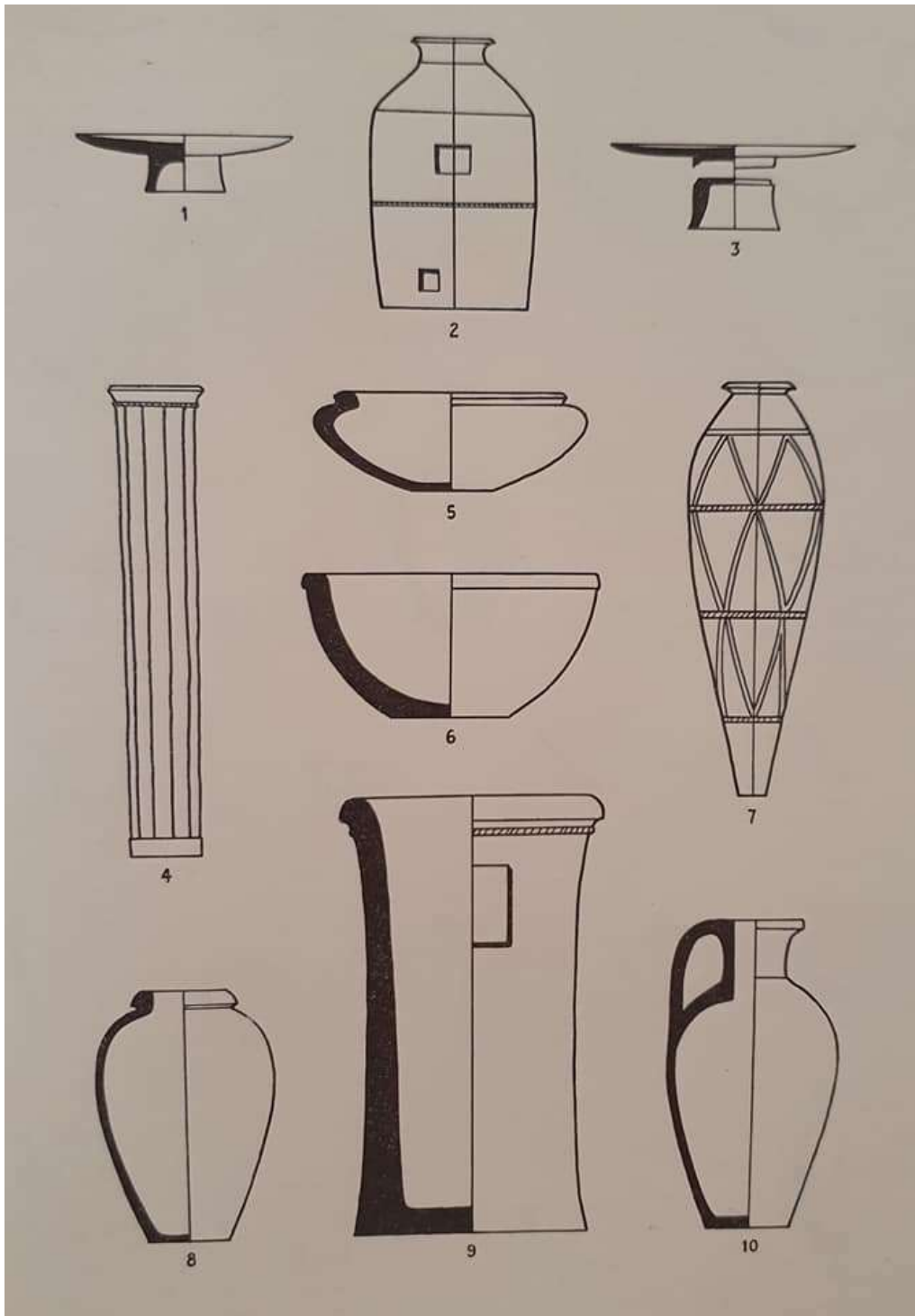
Obrázek 7.: Severní strana stupňovité pyramidy (VERNER 2008, 63).

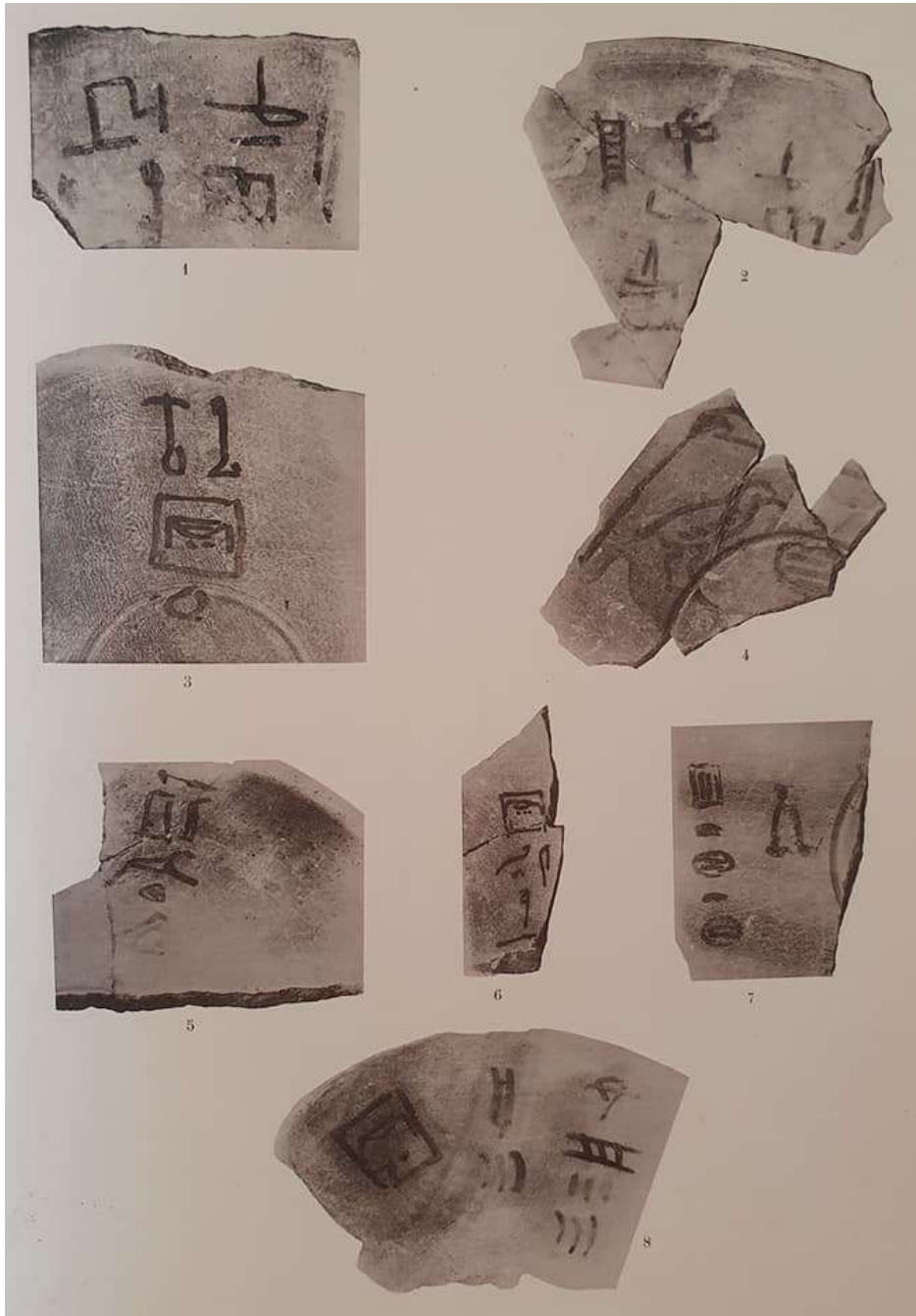
Obrázek 8.: Schéma stavebních fází stupňovité pyramidy (VERNER 2008, 89).

Obrázek 9.: Plán substruktury stupňovité pyramid (LAUER 1939, PL 22).

Obrázek 10.: Kamenné nádoby z šachet č. 6 a č. 7 (FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935B, PL 104A).

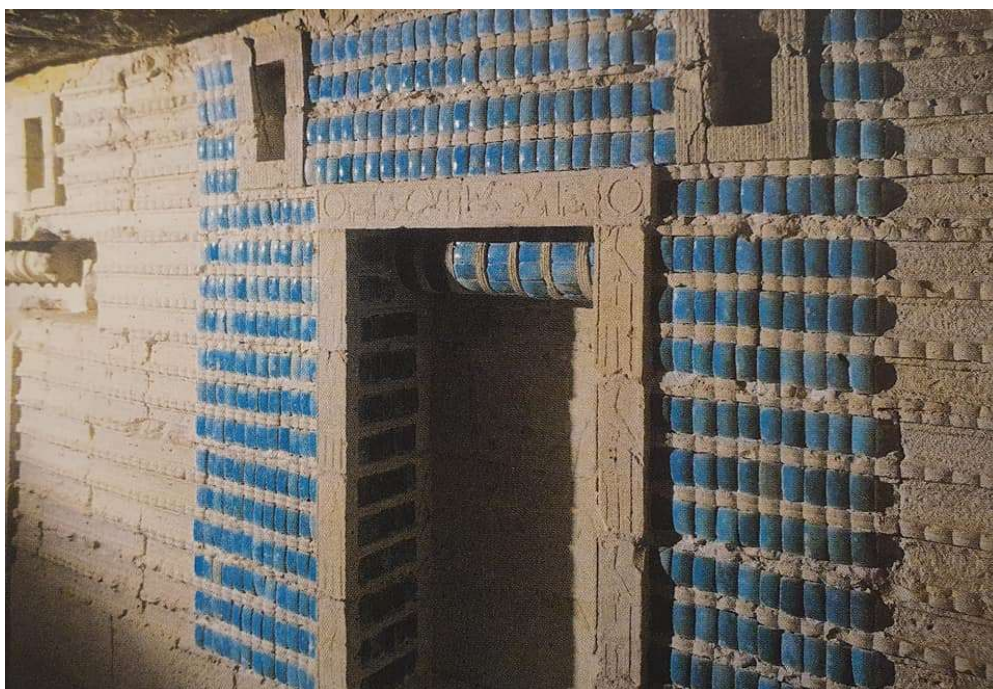
Obrázek 11.: Nápisy na kamenných nádobách z šachet č. 6 a č. 7. (FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935B, PL 107).

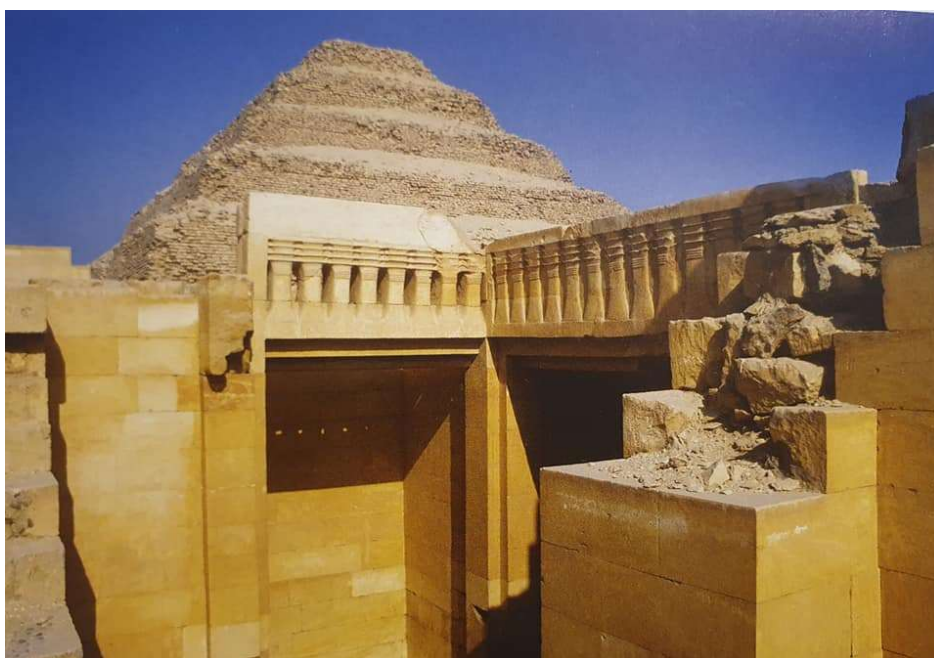
Obrázek 12.: Vápencové plošiny ve tvaru písmene „B“, Jižní dvůr (VERNER 2008, 92).

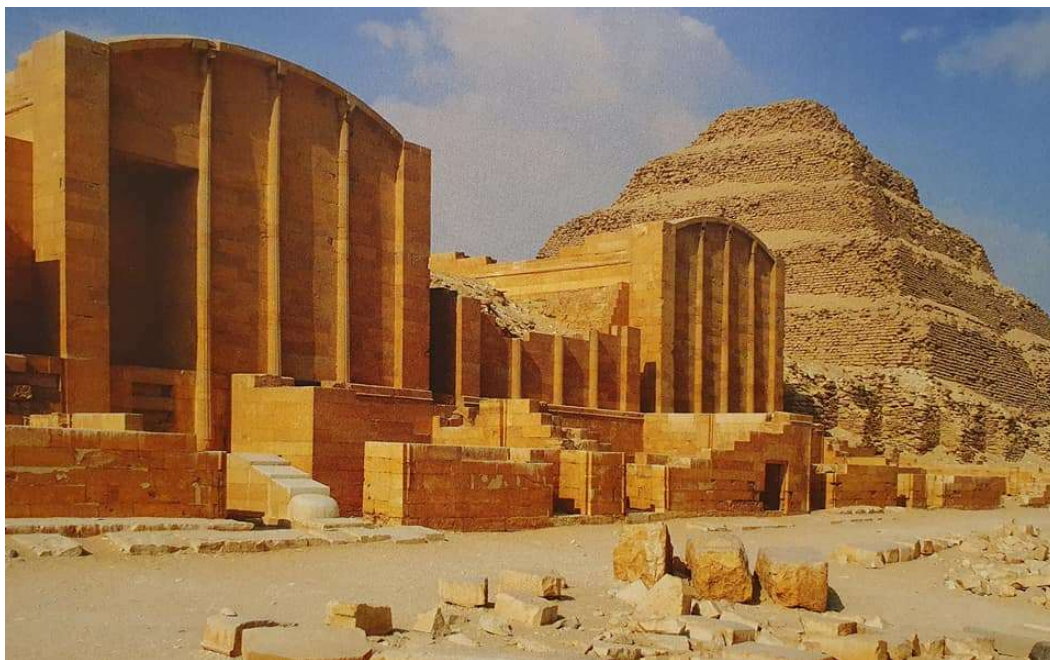
Obrázek 13.: Jižní hrobka zdobená řadou vztyčených kober (VERNER 2008, 93).

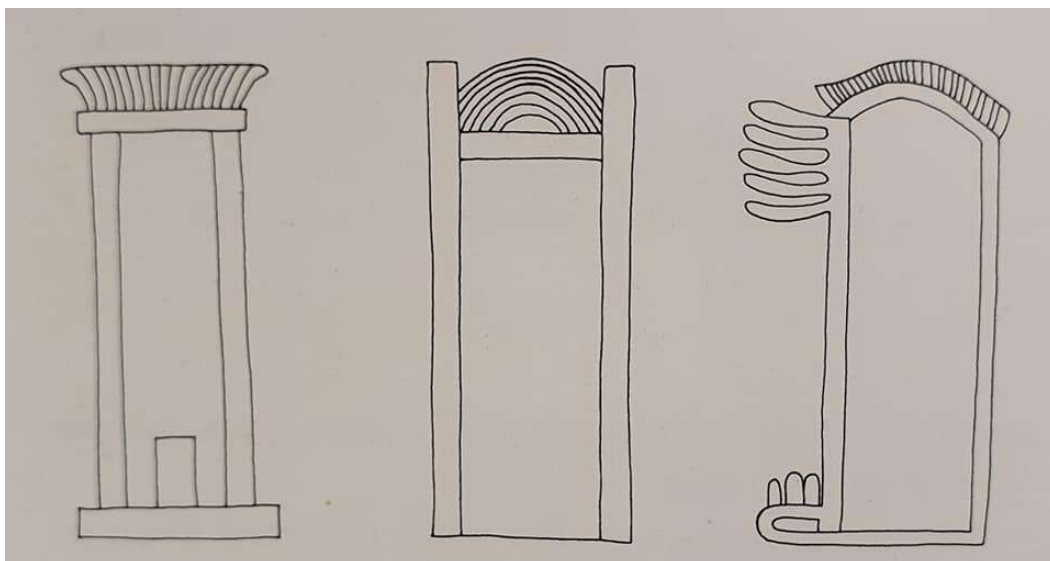
Obrázek 14.: „Modré komory“ v podzemních galeriích Jižní hrobky (VERNER 2008, 94).

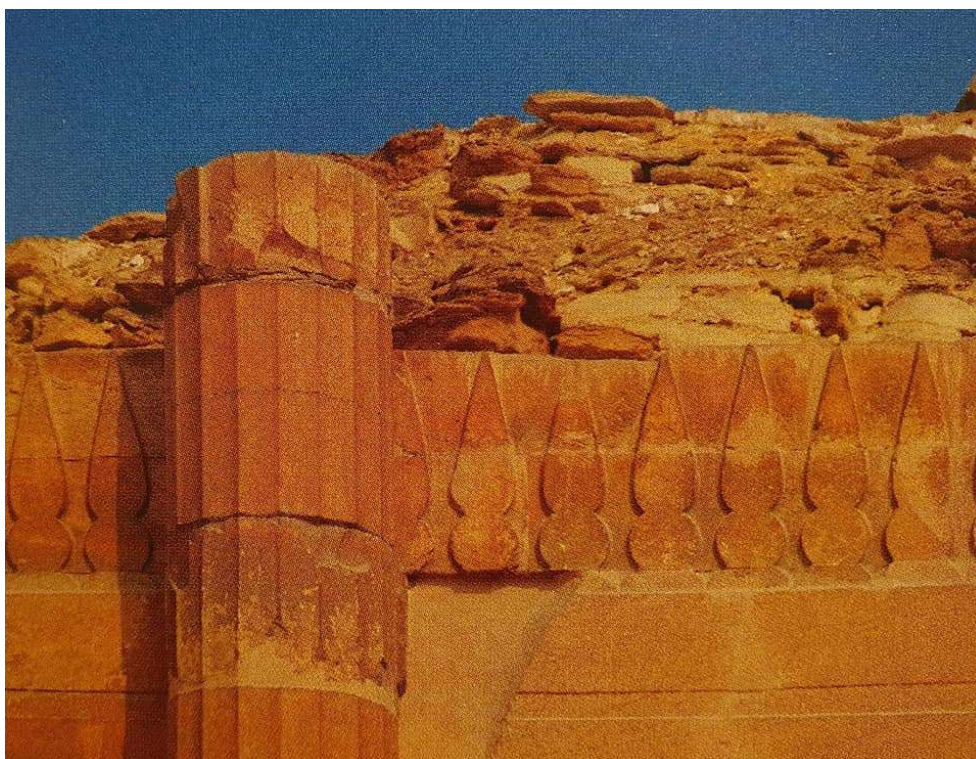
Obrázek 15.: Chrám T s vlysem ze značek *džed* (VERNER 2008, 93).

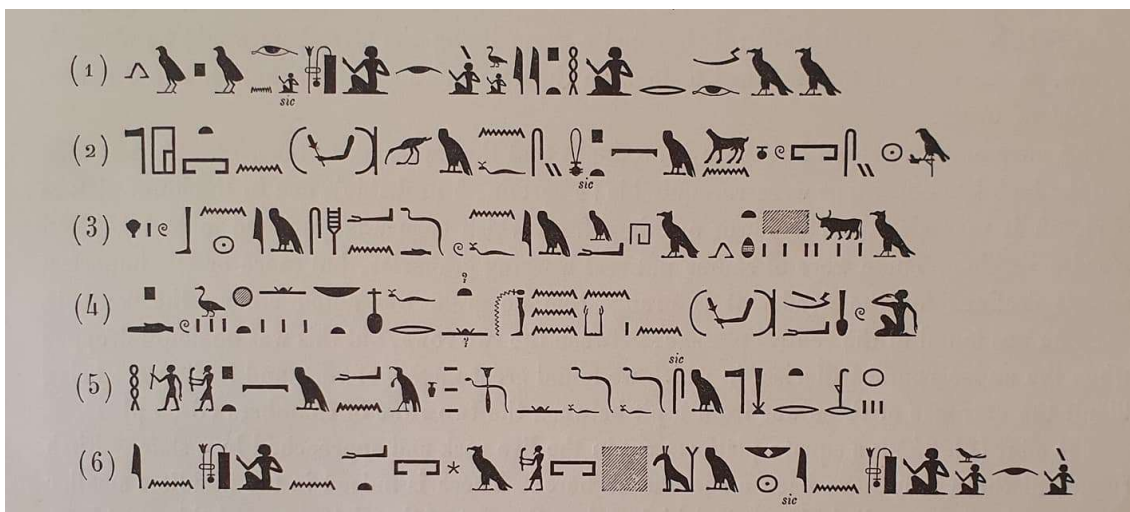
Obrázek 16.: Komplex svátku *sed* (VERNER 2008, 39).

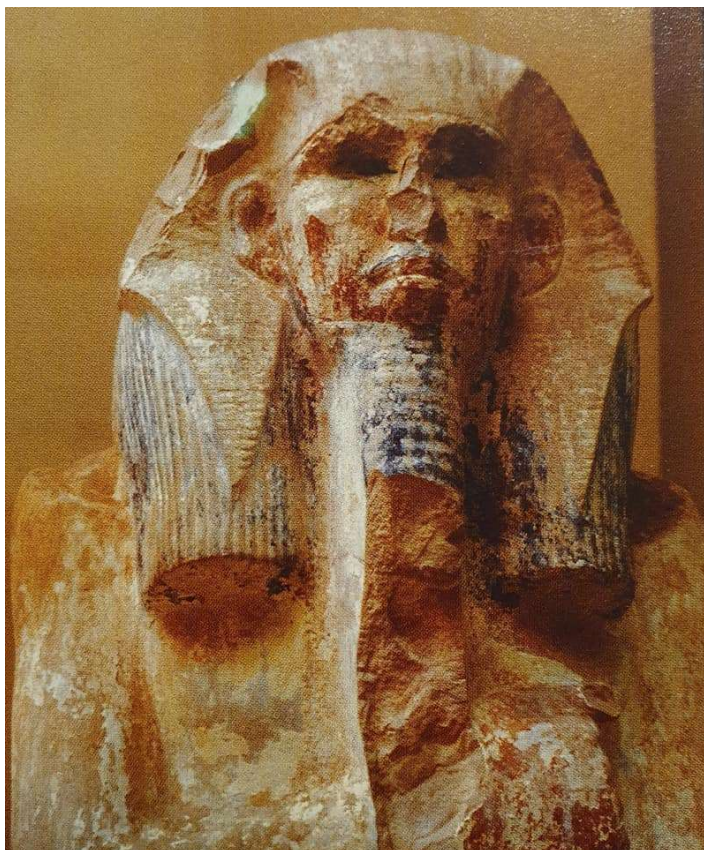
Obrázek 17.: Kapsle typu *seh-necer*, *per-nu* a *per-ver* (VERNER 2008, 98).

Obrázek 18.: Průčelí Jižního domu s výzdobným vlysem *cheker* (VERNER 2008, 100).

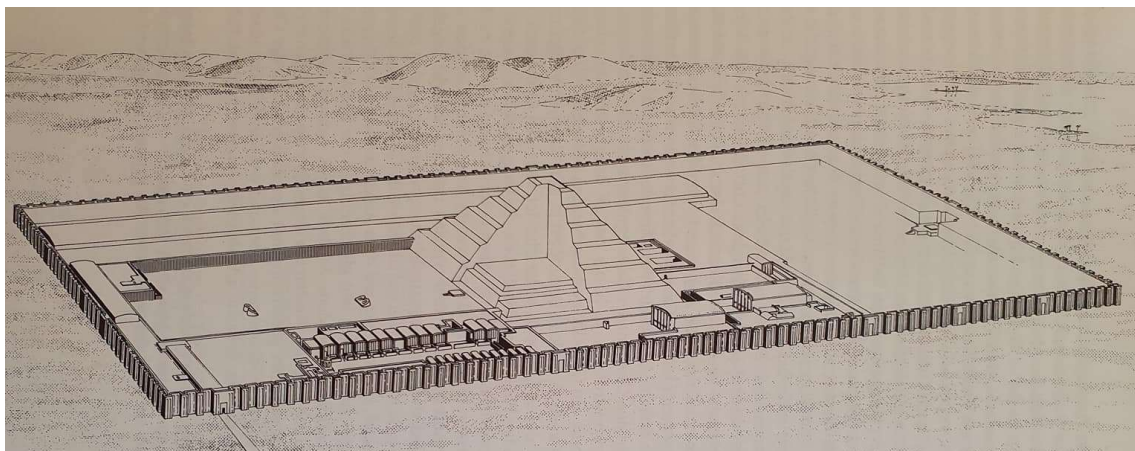
Obrázek 19.: Přepis grafita *Písáře Iahmeseho*, Jižní dům (FIRTH – QUIBELL – LAUER 1935A, 78).

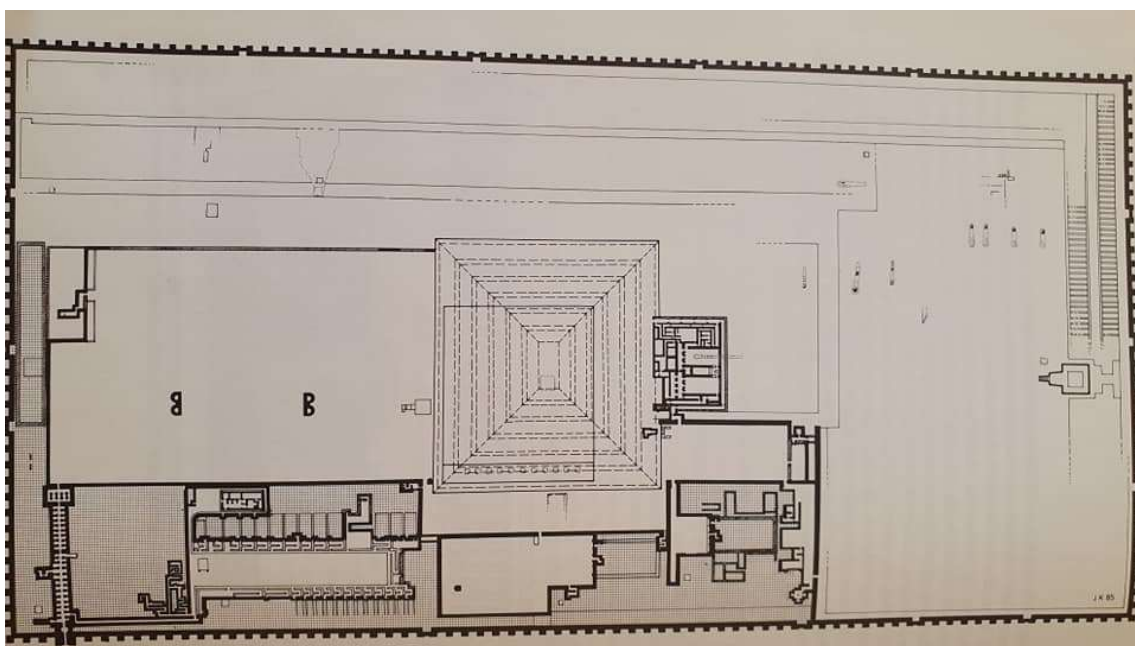
Obrázek 20.: Vápencová socha Džosera ze serdábu (VERNER 2008, 101).

Obrázek 21.: Pohled na serdáb a dvůr serdábu (LAUER 1962, PL 8).

Obrázek 22.: Předpokládaná podoba Džoserova pyramidového komplexu (STADELMANN 1997, 39).

Obrázek 23.: Předpokládaný půdorys Džoserova pyramidového komplexu (STADELMANN 1997, 38).